

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM
DALI

ABDURAU FİTRAT'IN ROMAN VE HİKAYELERİNDE
CEDİTÇİLİK İZLERİ

SAMET ALİ YILDIZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DOÇ. DR. SAMET AZAP

OCAK - 2022
KASTAMONU

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Samet Ali YILDIZ

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDURAUUF FITRAT'IN ROMAN VE HİKAYELERİNDE CEDİTÇİLİK İZLERİ

SAMET ALI YILDIZ

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI

DANIŞMAN:DOÇ. DR. SAMET AZAP

ÖZET

Türkistan coğrafyası Türk boylarının yoğun bulunduğu bölgelerdendir. Sözlü ve yazılı edebiyatın zengin olduğu Türkistan'da çok sayıda edebî eser verilmiştir. Ruslar Türkistan'da hakimiyet kurmak amacıyla coğrafyada çeşitli baskılar kurmuştur. Rusların Türkistan'da hakimiyet sağlaması ile eğitim ve kültürel alanda Türkistan'da gerileme dönemi 18. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Türkistan'daki gerilemeye önlem almak amacıyla İsmail Gaspıralı Bey cedit hareketini başlatmıştır. Cedit hareketi ilk olarak Türkistan'ın kuzey bölgelerinde görülmüştür. İsmail Bey Gaspıralı'nın cedit hareketi ile ilgili hitabeti ile tüm Türkistan'da etkili olmuştur. Cedit hareketi günümüz Özbekistan coğrafyasını oldukça fazla etkilemiştir. Cedit hareketi Özbekistan'ın kurulmasında ve Özbekistan dilinin, edebiyatının oluşmasında etkili unsurlardan olmuştur. Modern Özbek edebiyatının ve dilinin kurucularından olan Abdurauf Fıtrat Cedit hareketinin öncülerindendir. Abdurauf Fıtrat cedit hareketinin misyonunu temsil eden Özbek yazarlardan birisi olmuştur. Fıtrat, cedit fikrinin amaçlarını eserlerinde konu alarak toplumda beklediği bilinci uyandırmak istemiştir. Cedit hareketi Türkistanlı yazar ve aydınlar için oldukça önemli bir fikir hareketi olmuştur. Tez çalışmasında Fıtrat'ın hayatı, roman ve hikayelerinde cedit hareketinin izleri incelenmiştir. Cedit hareketinin oluşturan sosyo-politik olaylar ele alınmıştır. 18. ve 19. Yüzyılda cedit hareketini temsil eden aydınlardan bilgiler verilmiştir. Tez çalışması altı temel başlıkta oluşturulmuştur.

ANAHTAR KELİMELE:Abdurauf Fıtrat, Cedit, Türkistan, İnceleme, Edebiyat

Aralık 2021, 100 Sayfa

ABSTRACT**MSc THESIS****TRACES OF JADIDISM IN ABDURAUUF FITRAT'S NOVELS AND STORYS****SAMET ALİ YILDIZ****KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE****MODERN TURKIC LANGUAGES AND LITERATURE****SUPERVISOR:DOÇ. DR. SAMET AZAP****ABSTRACT**

The geography of Turkestan is one of the regions where Turkish tribes are concentrated. Many literary works have been given in Turkestan, where oral and written literature is rich. In order to establish dominance of the Russians in Turkestan, various pressures were established in the geography. With the Russian domination in Turkestan, the period of decline in education and cultural areas in Turkestan started from the 18th century. İsmail Gaspıralı Bey started the jadid movement in order to take precautions against the regression in Turkestan. The Cedit movement was first seen in the northern regions of Turkestan. İsmail Bey was influential in all of Turkestan with the speech of Gaspıralı. The Cedit movement has greatly affected the geography of today's Uzbekistan. The Cedit movement was one of the influential factors in the establishment of Uzbekistan and the formation of the Uzbek language and literature. Abdurauf Fitrat, one of the founders of modern Uzbek literature and language, is one of the pioneers of the Cedit movement. Abdurauf Fitrat became one of the Uzbek writers representing the mission of the jadid movement. Fitrat wanted to raise the awareness that he expected in the society by taking the aims of the idea of jadid as a subject in his works. The Cedit movement has been a very important intellectual movement for writers and intellectuals from Turkistan. In the thesis study, the traces of the jadid movement in Fitrat's life, novels and stories were examined. The socio-political events that make up the Cedit movement are discussed. Information was given from the intellectuals who represented the jadid movement in the 18th and 19th centuries. The thesis study is composed of six main titles.

KEYWORDS:Abdurauf Fitrat, Cedit, Türkistan, Study, Literature

Aralık 2021, 100 Page

TEŞEKKÜR

Tez çalışmamda bana yol gösteren, sosyal hayatta bakış açımı değiştiren, eğitim hayatımda rehberlik eden değerli danışmanım Doç. Dr. Samet AZAP'a teşekkürü borç biliyorum.

Ders ve tez dönemimde bana kolaylık sağlayan arkadaşlarıma ve aileme, öğretmenlerime teşekkür ederim.

SAMET ALİ YILDIZ

Kastamonu, 2021

KISALTMALAR

A.F.: Abdurauf Fıtrat

y.y.: Yüzyıl

s.: Sayfa

İÇİNDEKİLER

İçindekiler Tablosu

TAAHHÜTNAME.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
TEŞEKKÜR	v
KISALTMALAR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
1. GİRİŞ.....	1
2. CEDİT ve CEDİDCİLİK	2
3. CEDİTÇİ YAZARLAR.....	9
3.1. Elbek.....	9
3.2. Mağcan Cumabay.....	10
3.3. Mirjakıp Duvlatulı.....	10
3.4. Fatih Kerimi	11
3.5. Muhammetkulu Atabeyoğlu.....	12
3.6. Abdullah Avlani	13
3.7. Münevver Kari	14
3.8. Mahmud Hoca Behbudi.....	14
4. 19. VE 20. YÜZYILDA TÜRKİSTAN'DAKİ GELİŞMELER.....	16
4.1. Basmacı Hareketi	23
4.2. Repressiya Dönemi.....	24
4.3. Sovyetler Birliği Tarafından Uygulanan Kızıl Terör ve Baskılar	26
4.4. Sovyetler Birliğinin Dağılması ve Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı ..	28
5. ABDURRAUF FITRAT'IN HAYATI ve EDEBİ KİŞİLİĞİ.....	33
5.1. Fıtrat'ın Çevresindeki Siyasi Olaylar	36
5.2. Fıtrat'ın Çalışmaları	38
5.3. Fıtrat'ın Ölümü.....	39

6. ABDURAU FİTRAT'IN ESERLERİ ve ÇALIŞMALARI	43
7. FİTRAT'IN ESERLERİNDE CEDİDİZM İZLERİ	48
7.1. Şiirlerinde Ceditizm İzleri	50
7.2. Fıtrat'ın Romanlarında Ceditizm İzleri	69
7.2.1. <i>Hint Seyahatinin Kıssası</i> Romanında Ceditizm İzleri	69
7.2.2. <i>Hindistan'da Bir Avrupalı İle Buhara Medreseleri Hakkında Tartışma (Münazara)</i> Romanında Ceditizm İzleri	79
7.3. Fıtrat'ın Hikayelerinde Ceditizm İzleri	85
7.3.1. “Yurt Kaygısı” Hikayesinde Ceditizm İzleri.....	85
7.3.2. “ <i>Müslüman Sevgisi</i> ” Hikayesinde Ceditizm İzleri	87
7.4. Fıtrat'ın Tiyatro Eserlerinde Ceditizm İzleri	89
7.4.1. “ <i>Hind İhtilalcileri</i> ” Adlı Piyesinde Ceditizm İzleri.....	90
8. FİTRAT'IN ESERLERİ ÜZERİNDE DİL VE ÜSLUP İNCELEMESİ.....	96
9. SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA.....	99

1. GİRİŞ

Ceditçilik Gaspıralı'nın fikirleri ile ilk olarak Kırım'da ortaya çıkmıştır. Türk tarihinde reform hareketlerinden birisi olarak görülmektedir. Türkistan'da reform hareketinin amacı toplumu eğitmek ve aydınlatmak olmuştur. Abdurauf Fıtrat, Türkistan'daki aydınlanmanın Özbek edebiyatındaki ve Özbek Türkçesindeki temsilcisi olmuştur.

Fıtrat hayatını Türk milletinin eğitimine adanmış ve edebi alandaki eserlerini de bu doğrultuda yazmıştır. Fıtrat ve Behbudi ile beraber Özbekistan'a ve Türkistan'a tiyatro, roman, drama türleri girmiştir. Rusların baskısı ile kültürlerini ve benliklerini kaybeden Türkistan halkı, cedit hareketinin etkisiyle öze dönüş arayışına girmiştir. Özbekistan sahasında, Behbudi, Abdullah Avlani ve Abdurauf Fıtrat Özbek edebiyatına yeni türler katmışlardır. Türkistan'a tiyatro, roman, drama, deneme türünde eserler ceditçi yazarlar ile birlikte girmiştir. Türkistan'a yeni türler ile beraber yeni fikirler de ceditçiler ile yayılmıştır. Abdurauf Fıtrat'ın eserlerinde ceditçi fikirlerin ortaya çıkması dikkat çekmektedir.

Cedit hareketi, Türkistan'daki Türklerin eğitim ve kültür alanında aydınlanması ve gelişmesi için geliştirilen eğitim metodu olarak ortaya çıkmıştır. Cedit hareketi okullarda başlamış daha sonra edebi ve fikri alanda gelişme kaydetmiştir. Yapılan tez çalışmasında Abdurauf Fıtrat'ın hayatı, eserleri ve yaşadığı dönem ile ilişkisi araştırılmıştır.

2. CEDİT ve CEDİDCİLİK

Cedit hareketi, ilk Türk aydınlanma hareketi olarak bilinmektedir. Aydınlanma hareketleri dünyanın birçok bölgesinde tarih boyunca görülmüştür. Bireysel olmasının yanında topluluklarca da meydana gelmiş olan hareketlerin adlandırıldığı bir terimdir. Aydınlanma ve nedeni şu cümleler ile açıklanabilir;

“Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır” (Kant, 2017, s. 33).

Türk dünyasındaki insanların erginliklerini özellikle; eğitim, kültür, sosyal hayat olarak, başkalarına ve başkalarının düşüncelerine bağlı olarak zorunlu olarak yaşamışlardır. Türkistan’ın fikri olarak bağımlı olması, aydınlanma hareketi olan ‘Cedit’ oluşumunu ortaya çıkartmıştır. Aydınlanma tanımı, insanın akli bağımsızlığını kanıtlama çabasının bütünü ile yapılabilir. Batıda olan aydınlanma hareketlerinin aslında kiliseden ayrılması ile başladığı görülmektedir. Fakat Türklerin ilk aydınlanma hareketi olarak bilinen Ceditecilik, aksine Türklerin milli kültür ve İslam dininin kültürlerinin harmanlanması ile açıklanabilir. Cedit kelime anlamı, “yenilik” anlamına gelmektedir. Bu terimi ilk olarak ortaya çıkaran kişi ise İsmail Bey Gaspıralı¹ olmuştur.

İsmail Bey Gaspıralı, aydınlanma hareketini ilk olarak eğitim sahasında yaymak istemiştir. Bunun nedeni ise; dönemin Türk topluluklarının büyük bir kısmının Rusya İmparatorluğu’nun gölgesinde yaşamları ve eğitim ve kültür alanında da Rusların sistemine maruz kalmalarıdır. Türk topluluklarında eğitim, bilim ve sanat önemli konular olmuştur. 15. Yüzyılda egemenliğini sürdüren Timur İmparatorluğu’nun 4. Sultanı olan Uluğ Bey bu konudaki en önemli örneklerden birisi olmuştur. Uluğ Bey, devlet erkanı olmasının yanında Dünya tarihinin en başarılı matematikçilerinden ve en başarılı gökbilimcilerinden birisidir. Döneminde yapılan medrese ve rasathaneler günümüzde hala müze olarak Dünya’nın birçok yerinden gelen turistlerin ve bilim

¹ Usûl-i cedîd fikrini ve Asya’da, Kırım’da, dönemin Osmanlı Devleti’nde şekillenmesini sağlayan Kırımlı fikir insanı ve yazar. 1851-1914 seneleri arasında yaşamış ve Türk dünyasına ve siyasetinde büyük etkiler bırakmış edebi şahıstır.

insanlarının ziyaret ettiği yapıtlar olarak kalmıştır. Buhara’da doğmuş 980-1037 yılları arasında yaşamış olan İbn-i Sina da tıp alanında yaptığı çalışmalar ile Dünya’nın birçok yerinde bilinmektedir. Birçok isim Türk bilimi, teknoloji tarihinde bilinmektedir. İsmail Bey Gaspıralı da bunun farkında olarak şu cümleler ile Cedit fikrinin zeminini kendisi için hazırlamıştır:

“Avrupalılar bilgi ve teknolojiyi İslam dünyasından almış ve geliştirmiştir, İslam dünyası ise eskisi kadar bilime ve eğitime önem vermediğinden gittikçe geri kalmış, eski parlak günleri unutmuş ve karanlığa gömülmüştür. O halde, zaten Müslümanların malı olan bilgi ve teknolojiyi Avrupalılardan geri almak, kafirleşmek, Hristiyanlaşmak, Müslümanlıktan uzaklaşmak olarak görülemez.” (Gaspıralı, 2018, s. 20).

İsmail Bey Gaspıralı özlemini çektiği ve eserlerinde bahsettiği ilmin ve bilimin tekrar İslam’ın yaşandığı topluluklarda yeşermesi için ilk olarak aydınlanma hareketini, eğitim alanında gerçekleştirmek istemiştir. İsmail Bey Gaspıralı, edebi eserlerinde de bu duruma mecazen değinmiştir. Bunun en bariz kanıtlarından biri *Darürrahat Müslümanları* olmuştur. Bu eserinde yaşadığı dönemin Müslümanlarını eleştiren Gaspıralı, gerçek İslamiyet’in cahillikten uzak, bilime yakın olduğunu karakterlerin düşünceleriyle okuyucularla kendi fikirlerini paylaşmıştır. Edebi eserlerindeki düşünceler ile fikri eserlerindeki görülen düşünceler paralellik göstermektedir. Ortaya çıkan cedit hareketi, eğitim alanında da modernleşme ve reformlar getirmiştir. Getirilen reformlar ve modernleşme İsmail Bey Gaspıralı’nın kendi bireysel çalışmalarının sonucunda başarı olarak meydana gelmiştir.

İsmail Bey Gaspıralı’nın bu bireysel çabası sonucunda Cedit hareketi, Kafkaslar’a, Asya’ya, Anadolu’ya görülmüş hızlı bir şekilde yayılmıştır. Bu aydınlanma hareketinin büyük bir kısmı eğitim alanında ve diğer büyük bir kısmı ise din eğitiminde, siyasette ilerleme göstermiştir. Buna bir örnek ise Kaydrov’un ifadeleridir: “Ceditçiliği, ilk başlarda dini konulardan başlayıp eğitim alanına taşınan, daha sonra siyasi yönü öne çıkan milli ve dini değerlere dayalı, hayatın bütün alanlarını kapsayan bir toplumsal hareket olarak değerlendirmek hiç de yanlış olmayacaktır” (Kadyrov, 2014, s. 161). Aydınlanma ve yenilenme hareketini eğitim alanında yaptığı reformlar

ile duyuran Gaspıralı, uygulanacak usul-i savti² yöntemini açılan medreseler ve okullarda başarılı bir şekilde yürütülmüştür.

İsmail Bey Gaspıralı, sadece usul-i savti yöntemi ile değil, bu çalışmalarına ek olarak dil öğretimindeki çalışmalarını da başarılı bir şekilde yürütmüştür. Cedit hareketinin merkezi olarak görülen İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatarlarda da yoğun şekilde Cedit hareketinin izleri görülmektedir. Zira bu bölgede Cedit hareketinin tesirinin fazla olmasının sebeplerinden birisi ise, Gaspıralı'nın bu bölgede yaşamış ve eserlerinin büyük kısmını burada vermiş olmasıdır. Tercüman gazetesinin bu bölgede basılması Türkistan'a ve diğer coğrafyalara yayılmasının merkezi Kırım olmuştur. Usul-i Cedit okullarının açılması ile Türkistan coğrafyasında pozitif yönde bir modernleşme meydana gelmiştir. Açılmaya başlanan okulların sayısı iki yıl içinde 92'yi bulmuştur. (Devlet, 1999, s. 40). İsmail Gaspıralı'nın etkisiyle, Türkistan sahasında günümüz Özbekistan'ın edebiyat tarihinde büyük bir yere sahip olan Abdurrauf Fıtrat dil ve eğitim alanlarında ders kitapları hazırlamıştır. Günümüz Özbek sahasında hala yararlanılan dil çalışmalarını derlediği eserini Cedit hareketinin etkisiyle oluşturmuştur.

Cedit hareketi, toplumun sadece eğitim konularında etki göstermemiştir. Ayrıca toplumun milli benliğini, kimliğini ve kültürünü yeniden topluma kazandırmakta önemli bir rol oynamıştır. Yazılan ders kitapları da bu dönemde dikkat çeken konulardan birisi olmuştur. *Okı³* kitabı ise bu kitaplardandır (Kasimov, 2009, s. 24). Açılan okullarda milliyetçilik doğrudan konu alınmasa da dolaylı olarak müfredatta yer almıştır. Buna bir başka örnek ise, İsmail Bey Gaspıralı'nın *Tercüman* ⁴gazetesindeki “Dilde, fikirde ve işte birlik” cümlesi gösterilebilir. Gaspıralı'nın kullandığı bu cümle ile gerek Asya'da gerek ise dönemin Osmanlı Devleti topraklarının içinde Türkçülük-Milliyetçilik fikir oluşumlarına doğrudan zemin hazırlamıştır. İsmail Bey Gaspıralı eğitimdeki planlamasını şu şekilde yapmıştır:

² İsmail Bey Gaspıralı'nın geliştirdiği eğitim yöntemi. Bu yöntem Kırım ve Türkistan'da açılan usul-i cedit okullarında kullanılmış ve öğrenciler için eğitim aracı olarak uygun görülmüştür.

³ Yeni tarzda açılan usul-i cedit okullarında alfabede öğretiminden sonra kullanılan ders kitabıdır. 1914 senesinde yayımlanmıştır.

⁴ İsmail Bey Gaspıralı'nın Kırım'da annesinin ve eşinin yardımları ile yayımlamaya başladığı gazetedir. Bu gazete ile Müslüman Türk topluluklarının modernleşmesini amaçlamış ve Türkistan coğrafyasında da başarılı bir şekilde etki göstermiştir. Gaspıralı, çıkarttığı bu gazete ile tüm Türkler arasında anlaşılacak bir yazı dili oluşturmaya çalışmıştır. Gazete 1884-1918 tarihleri arasında faaliyet göstermiştir.

Türkçe okuma yazma, temel aritmetik, hat, Kuran okuma, İslam dinini esaslarını ve ibadeti öğretmek. Ayrıca eğitim programının içinde; coğrafya, genel tarih, İslam Tarihi, hayat bilgisi gibi dersler de bulunmaktaydı. Bu yöntem ve planlama ile yetişen ve yetiştirilen kişilere ceditçi ismi verilmektedir. Bu yöntem ve planlamaya karşı bir duruş sergileyenlere ise kadimci denmektedir. Geçmişte ve bugün hala bu iki görüşe sahip yazar, gazeteci, fikir insanı bulunmaktadır. Kadimcilerin ceditçileri “dinsiz” ve “sosyalist” görmesi sonucu iki fikir grubu arasında mücadeleye dönüşmüştür. Cedit hareketini destekleyenler amaçladıklarının dışında kadimcilik fikirlerini benimseyenler için de ayrı mücadele unsuru olmuştur. Cedit hareketine katılan insanlar için kadimciler; Kur’an ayetlerini ezberleyerek eğitim sağlayan insanlardan oluşuyordu. Cedit hareketine katılan bazı insanların ise siyasi olarak sol hareketlere yakın durmaları kadimciler tarafından “sosyalist” olarak adlandırılmalarına sebep oluyordu. Cedit hareketinin ilk ortaya çıkışından 21. yüzyıla kadar Usul-i cedit okullarının sayısının daha da fazla olmasını engelleyen faktör kadimciler olmuştur. Bu insanlar tarafından kurulan okulların isimlerine “falaka mektebi” ismi verilirdi. Üstelik okullar sadece erkek çocuklar için hizmet vermekteydi. Kız çocuklarının eğitimleri din insanların evlerinde kadınlar tarafından verilirdi. Fakat bu eğitim kız çocuklarının yazmayı öğrenmesini kapsamıyordu. Bu mekteplerde erkek çocuklarına okuma öğretilir fakat yazmaya pek önem verilmezdi.

Bu bağlamda ceditçilerin eğitimdeki reformları kadimciler tarafından çok radikal karşılandı. Kadimcilerin, ceditçileri sosyalist olarak görmeleri ve onlara karşı pozisyon almaları dönemin Çarlık yönetiminin de dikkatini çekmiştir. Kadimcilerin bölge liderlerine “emir” adı verilmesi insanları psikolojik olarak da etkilemiştir. Emir ismi verilen liderlerin baskılarına rağmen Cedit hareketi Türkistan’da ilerleme göstermiş fakat amaçladıkları hızın gerisinde kalmışlardır.

Cedit hareketinin Türkistan sahasının hemen hemen her kısmında faaliyet göstermiştir. Fakat bu faaliyetler bölgeden bölgeye, zamandan zamana farklılıklar ile meydana gelmiştir. Özellikle Buhara ve günümüz Özbekistan topraklarının içinde bu faaliyetlerin sayısı diğer coğrafyalara göre daha fazladır. Ceditçilerin büyük kısmı Özbekistan’da Buhara’da faaliyet göstermiştir. Özbekistan’da yetişen ve Stalin döneminde “ayrılıkçı, milletçi” olarak öldürülmelerine zemin hazırlanmış bazı yazarlar ve fikir insanlarına örnek Abdurrauf Fitrat, Çolpan, A. Kadiri gösterilebilir. Bu yazarlarda Cedit hareketinin saf amaçları eserlerinde görülmektedir. Abdurrauf

Fıtrat'ın eserlerinde Müslüman halkı bilinçlendirme, bilgin, farkında olan, ilme yönelmiş olan bir Müslüman Türk yapısı oluşturmak istediği eserlerinde net bir şekilde görülmektedir. Ceditçi yazarların ortak bir yönü olan milliyetçilik mefkuresi, toplumun aksayan yönlerini tespit etmede ve önerme sunmada belirleyici etken olmuştur. Türklerde milli olarak aydınlanma hareketi Osmanlı Devleti'nin toprakları içinde de görülmüştür. Cedit hareketi ile Genç Türkler (Jön Türkler) oluşumu amaç ve misyon olarak benzerlikle göstermektedir. Farklı gruptan insanların bir araya geldiği her iki oluşumda da toplumun belli konularda geri kaldığı düşünülerek reformlar hazırlamak istenmiştir. Jön Türklerin ana amaçları devlet içi reformlar olsa da onların beraberinde edebi alanda da yeni türleri ve reformları beraberinde getirmiştir. Günümüz Özbek edebiyatındaki isimlerde de karakteristik olarak ceditçilik görülmektedir. Cedit hareketinin içinde olan veya içinde yer almaya çalışan birçok isim eğitim alanında da var olmak istemiştir. Bu eğitim alanında çalışma yapanlar Mahmud Hoca Behbudi, Abdullah Kadiri, Abdurrauf Fıtrat olmuştur. Abdullah Kadiri eğitim alanında kendisini halka mal etmek istemiştir. “Genç yazar, Cedit hareketinin eğitimcilik mefkûresini terennüm eden bu ilk edebî eserlerinde, yanlış âdetleri tenkit ederek halkı kendi kendisini tanımaya ve yeniliğe davet eder...” (Karakaş, Özbek Romancı Abdullah Kâdirî ve “Ötken Künler” Romanı, 2019, s. 125).

Cedit hareketinin sadece eğitim alanında değil devam eden zaman diliminde edebi türlerinin üzerinde de tesiri devam etmiştir. Türkistan'da özellikle edebi alanda Cedit hareketinin liderlerinden görülen bir isim de Mahmud Hoca Behbudi olmuştur. Türkistan'da tiyatro türünün ilk eserini yazmış olan Behbudi, kendi çevresindeki diğer aydınların yanında kendisinden sonra gelen birçok şair, fikir insanı, yazar, aydınları da etkilemiştir. Kısacası Türkistan'daki aydınlanmanın, edebi türlerdeki yeniliklerin lideri olmuştur.

Tiyatro alanı Ceditçiler için oldukça önemli bir görev üstlenmiştir. Halka okuma-yazmayı öğretip ahlak sahibi olmalarını amaçlayan Ceditçiler; okuma-yazma öğretemedikleri insanlar için ise piyesler yazarak bu fikirleri topluma aktarmayı istemişlerdir. Tiyatrolar toplumun üzerinde olumlu bir yönde etkiye sahip olmuştur. Özellikle Özbekistan sahasında verilen eserlerin türüne bakıldığında tiyatronun önemi gözükmemektedir. Ceditçi yazarlar, şairler tiyatro türünü toplumun aksayan yönlerine değinerek, halkı bilinçlendirmek amacıyla yazmışlardır.

Cedit hareketinde, edebi türlerin dillerinde, anlatımlarında sadeleşmeye gidilmiştir. Eserler toplumun her kesiminden insanların anlayacağı şekilde yazılmıştır. Cedit hareketinin ortaya çıktığı dönemde hikâyeye ve tiyatro türleri dikkat çekmektedir. Tiyatro eserlerinin halkı bilinçlendirmek amacıyla yazılmasının ve sahnelenmesinin benzerini Türk edebiyatının Tanzimat döneminde de başvurulmuş uygulamalar arasında olmuştur. Halkı eski, yanlış geleneklerden sıyırmak için gündelik ve tarihi konuları ele alan tiyatro eserlerinin Türkistan’da ilk defa ortaya çıkmasına birçok fikir insanı ve yazar yardım etmiştir. Azerbaycan tiyatro edebiyatının ilk büyük isimleri Mirza Fethali Ahundzâde, Necef Vezirli, Celil Memmedkulizâde gibi aydınlar cedit tiyatro edebiyatının ve sahne faaliyetlerinin başlamasında ve gelişmesinde oldukça önemli bir yere sahip olmuşlardır (Karakaş, 2001, s. 164). Azerbaycan ve Özbekistan’da da verilmeye başlanan tiyatro türleri sahnelerin ve tiyatro gruplarının kurulmasıyla devam etmiştir. Ceditçilerin yazdıkları tiyatro eserleri, tiyatro oyuncular tarafından değil sivil insanlar tarafından oynanmıştır. Bunun nedeni ise Türkistan için yeni bir tür olan tiyatronun oyuncularının henüz o bölgede yetişmemiş olmalarıdır. Tiyatronun halkın faydasına kullanılmasına karşı çıkan kadimciler, tiyatro alanındaki gelişmelerin yayılma hızını etkilemişlerdir. Tiyatro eserlerinin sahnelerde sergilenmesi, Ceditçiler için oldukça önemli olmuştur. Okuma-yazma bilmeyen insanları etkilemenin en etkili yöntemlerinden birisi olarak sahnelerde oyunlar sergilenmiştir. Sahne sayıları Abdullah Avlani’nin de yardımları ile artmıştır. Cedit tiyatro alanında eserleri ile tanılan; Mahmud Hoca Behbudi, Abdurrauf Fıtrat, Abdülhamid Çolpan, Münevver Kari gibi isimler bu edebi türünü oldukça canlı tutmuşlardır. Dönemin Rus yönetimi tiyatroyu faal bir şekilde kullanmak istemişlerdir. Fakat kendi oyunlarını oynatarak halkın ilgisini çekmekte başarısız olmuşlardır. Ruslar sergilenen tiyatro oyunlarını da kontrol altına almak için cemiyetler ve tiyatro gruplarını Türkistan’da kurarak sadece kendilerinin uygun gördüğü oyunları sahneletmişlerdir. Ceditçiler fikirlerini ve ideolojilerini sanatları ve eserleri vasıtasıyla topluma aktarmak istemişlerdir.

Ceditçiler için tiyatro sadece halkın bilinçlenmesini, eğitilmesi için sahnelenmemiştir. Ceditçilerin siyasi fikirlerini ülkenin genç insanlarına empoze etmek için de kullanılmıştır. Bu noktada ceditçi fikir insanlarının da tiyatroyu propaganda aracı olarak kullandıkları görülmektedir. Sanatın ve sanat eserlerinin siyasi düşüncelerin aracı olarak tarihte Sovyetler Birliği’nde de kullanılmıştır. “...Bu genel eğilim tiyatro sanatında etkisi altına almış, tiyatro sahnesi siyasal konuların tartışıldığı bir alan

olmuştur. Daha önceki öncü akımların başlattıkları yenilikler bu kez propaganda oyunlarında kullanılmış ve propagandanın amacı doğrultusunda geliştirilmiştir... (Şener, 2015, s. 225).

Ceditçi aydınlar da sanatı ve sanat eserlerini toplumun milli bilince sahip olması için kullanmışlardır. Edebi eserler ve sanatın araç olarak kullanılması Türkistan'daki Türklerin çok sık bir şekilde maruz kaldığı bir yöntem olmuştur. Bu yöntemi bu bölgede en çok kullanan isimler arasında Lenin ve Stalin bulunmaktadır. Çalışmanın konusu olan Ceditçilik anlayışı ile karşı karşıya gelen Rus yönetimi ile Türkistan toplulukları içindeki kadimciler olmuştur. Günümüzde Özbekistan olarak bilinen sahada Abdullah Kadiri, Çolpan, Abdurrauf Fıtrat, Hamza Hakimzade Niyazi gibi isimler Ceditçi yazarlar olarak yer almışlardır. Cedit hareketi, edebiyat türünde oldukça sık bir şekilde işlenmiştir. Türkistan'da şairler, milliyetçi duyguları ile birlikte ceditizmi şiirlerinde de işlemişlerdir.

Şiir insanların duygularını, düşüncelerini saf halleriyle, dolaylı veya doğrudan olarak belli şekiller ve biçimleri kullanarak, belli göndermeleri amaçlayarak yazdıkları yazılardır. Bazı düşünürlerin, bazı eleştirmenlerin küçümsediği gibi hikâyeyi küçümsemyorum ben; aksine büyümsüyorum, çünkü hikâye de şiir de “kendiliğinden” bir yapısı olan bir türdür, iki-üç sayfasıyla var olur ve orada bir dünya yaratır (Süreyya, 2017, s. 31). Cemal Süreya'nın da bahsettiği soyut dünyalardan Ceditçi aydınlar da yararlanmak istemişlerdir. Hamza Hakimzade, Ceditçi aydınların fikirlerini yaymak için kullandığı en önemli türlerden birisi olan şiir türünde birçok eser vermiştir. Hakimzade'nin, Ceditçi yazarların ağırlıklı kullandığı bir diğer Türkistan'da yeni tür olan edebi türü; tiyatroyu kullanmış ve çok eser yazmıştır. Bu eserlere örnek şu şekilde verilebilir: Özerklik ya da Bağımsızlık”, “Baskı Kurbanları”, Taşkent'e seyahat (Bilveren, 2020, s. 421).

3. CEDİTÇİ YAZARLAR

Asya kıtasında büyük etki uyandıran cedit hareketine; aydınlar, yazarlar katılmıştır. Cedit hareketine katılım sağlayan, cedit hareketi fikrinden etkilenen yazarlar olmuştur. İsmail Bey Gaspıralı'nın fikir önderi olduğu, cedit hareketine Türkistan'dan birçok yazar destek vermiştir. Türkistanlı yazarların içinde hemen hemen her boydan aydın bulunmaktadır. Türk dünyasında aydınma hareketi olarak bilinen cedit hareketi; yazarlar, aydınlar, devlet adamları tarafından da itibar gören bir fikir hareketi olarak bilinmektedir. Bu yazarların öne çıkanlarını şu şekilde verebiliriz:

3.1.Elbek

Özbekistan sahasındaki bir diğer Ceditçi yazar ise Elbek'dir. Elbek, kendisinden önce olan Fıtrat'ın hem eserlerinden hem de kendisinden etkilenerek fikirlerini ve eserlerini oluşturmaya başlamıştır. Elbek aynı zamanda hayvanların konuşturulduğu edebi türünün Türkistan coğrafyasındaki ilk yazarlarından olmuştur (Halmet, 2019, s. 2127). Elbek de kendisinden önceki diğer Ceditçi aydınlar gibi sanatı toplumun faydası amacıyla kullanmak istemiştir. Elbek bu amaç doğrultusunda da eserler vermiştir. Elbek, Özbek Türkçesinin lügatini hazırlamıştır. O, hazırladığı lügatinde Çağatay Türkçesinin en iyi kalemleri olan Nevâî, Sofu Allahyar, Mevlâna Lütî, Babür ve Ebûlgazi Bahadırhan'ın (secere-i Türk) eserlerinin dilini esas almıştır. Elbek, yine bütün Türk lehçelerinin tarihî izahlı lügatini de hazırlamıştır (Uzoqov, 1999). Elbek, dil alanında da çalışmalarını Sovyetler rejiminin Türkistanlı aydınlara uyguladığı baskı döneminde yaparak kendisini de bu mücadelede kalemi ve çalışmalarıyla dahil etmiştir. Türkistan'ın önde gelen devlet adamlarından olan, Elbek'in hocası olarak gördüğü Fıtrat'ın hazırladığı "Özbek Yaş Şairleri" isimli eserde Elbek'in şiir türünde yazdığı eserlere de yer vermiştir (Shamsutdinov, 2012, s. 261).

Cedit hareketinin Türkistan coğrafyasındaki diğer ilk temsilcilerinden birkaçı ise; Şehabettin Mercanî, Abdülnasır Kursavi gibi isimler olmuştur. Bu isimler kadimcilere karşı duruş sergilemiş ve medreselerin tamamen inanç merkezi halinden arındırmayı amaçlamışlardır. Rusça eğitime ve yozlaşmayı önlemeye dair girişimlerde bulunulmasını istemiş ve hareket etmişlerdir. Bu isimlerin düşünceleri ve hareketleri Türkistan'da, Buhara'da milli kimlik uyanışına geçmesine sebep olmuştur. Türkistan'da 20. yüzyılda önemli bir yer edinen ceditçiler arasında Münevver Kari'nin yanı sıra Mahmud Hoca Behbudi, Ahmet Baytursunoğlu, Abdurrauf Fıtrat,

Abdülhamit Süleyman Çolpan, Mağcan Cumabayoğlu, Mir Yakup Dulat, Abdullah Avlani ve Sadreddin Ayni gibi isimler bulunmaktadır (Şimşir, 2009, s. 251).

3.2. Mağcan Cumabay

19. ve 20. Yüzyıl Ceditçi Türkistanlı yazarların birçoğu, dönemim Rus yönetiminin cezalandırmıştır. Bu cezaların içinde hapis cezası, işkence cezası, sürgün cezası, ölüm cezası bulunuyordu. Milliyetçi fikirlere ve düşüncelere sahip olan ve bu cezayı canları ile ödeyen yazarlardan birisi ise Kazak şair Mağcan Cumabay olmuştur. Mağcan Cumabay, Alaş-Orda⁵ hareketinin de ekollerinden ve öncülerinden birisi olmuştur. Mağcan Cumabay, döneminde modern olarak tanımlanan bir yazardır. Mağcan Cumabay, Abay'ın ekolü ile yetişen, aydınlıkçı bir yazardır. Mağcan, ceditçi özelliklerini de taşıyan yüzünü pozitif anlamda Avrupa'ya dönen bir isim olmuştur. Batı'dan olumlu olarak faydalanılmasını isteyen, aynı zamanda da milli benliğe ve kültürlerine de sınıksız bağlı olan yazar birçok yeniliği de gerek Türkistan gerek ise Kazakistan'a kazandırmıştır. Mağcan'ın reformları, aydınlanmayı ve edebiyat alanında da birçok içerik ve biçimi edebiyata kazandırmasının yanında milliyetçi kimliği ile dönemin Rus yönetiminin dikkatini çekmiştir. Şiirlerinde ve eserlerinde "Türk" kelimesini kullanan ve bu kelimeye de oldukça vurgu yapan şair, cezasını canı ile ödemiştir. Mağcan Türkiye'de ise "Uzaktaki Kardeşime" adlı şiiri ile tanınmıştır. Şair, bu şiiri Birinci Dünya Harbi'nin sürdüğü, Millî Mücadele'nin verildiği yıllarda Türkiye Türklerine yazmıştır. Mağcan birçok ceditçi ve aydınlıkçı Türk şair, yazar gibi Pantürkizm ve halk düşmanlığı suçuyla esir edildi. Stalin'in Türkistan'da 1936-1938 arasında 'halk düşmanı' suçundan idam ettiği isimler arasında Mağcan Cumabay da yer almıştır. Kazakistan'da içinde görülen Alaş-Orda hareketinin bir diğer temsilcisi Ahmed Baytursunov da Zeki Veledi Togan gibi bilimsel çalışmalarda ismini duyuran bilim insanı ile 'iş birliği' yapmak ile suçlanmış ve idam edilmiştir. Alaş-Orda hareketi ile Cedit hareketinin karakteristik olarak aynı yapı taşlardan oluştuğu görülmektedir.

3.3. Mirjakıp Duvlatulı

Kazak aydınlarından Ceditçi fikirlere ve özelliklere sahip olan bir diğer isim ise Mirjakıp Duvlatulı'dır. 'Uyan Kazak' adlı şiiri ile milli duygularını açıkça belli

⁵ Alaş-Orda hareketi 1910'lu yıllarından başından, 1930'lu yılların başı arasında görülen Cedit hareketi gibi aydınlanmayı, öze dönüşü temsil eden bir oluşumdur. Bu hareketin sonucu Kazakların ve Kırgızların ilan ettikleri bir devletle sonuçlanmıştır. Öze dönüş hareketinin mücadelesi sonucunda ortaya çıkan devlet 11 senelik bir hayata sahip olmuştur.

etmiştir. Onun bu duruşu, dönemin Rusları tarafından çok dikkat çekmiş ve öğretmenlik mesleğini takip altında sürdürmesine sebep olmuştur. Milli duyguları uyandıran Duvlatulı, birçok Kazak aydınının hayran kaldığı ve etkilendiği bir isim olmuştur. Ceditçi anlayış ile bu konuda aynı çizgide olan Alaş-Orda hareketi pek çok yazarda, aydında ve halkın genelinde milli duyguları uyandırdığı için kendisinden önceki Ceditçiler gibi “hainlik” ile suçlanmıştır. İlerleyen dönemlerde, Duvlatulı’nın isminin anılması, eserlerinin dağıtılması, adından bahsedilmesi dahi yasaklanmıştır. Öğretmenlik mesleğini sürdürdüğü senelerde bu hapishanede uzun süre tutulmuştur. Hapishane hayatından sonra yerel gazetelerde çalışmış ve beş sene gazetelerde çalışmaya devam etmiştir.

Mesleği olan eğitim alanında da eserler üretmeye başlayan Duvlatulı, sadece eğitim alanında değil ayrıca edebiyatta da hemen hemen her türde eserler vermeye çalışmış bir fikir insanıdır. Alaş-Orda hareketi ile beraber, Bolşeviklere karşı duran yazar, halkın daima bilgi-kültüre sahip olmasını istemiştir. 1930 Yılında Alaş-Orda hareketinin liderleri Sovyet hükümetine karşı söylemlerde ve fikirde oldukları için, hükümete karşı faaliyetlerde bulundukları için idam cezasına çarptırılmıştır.

3.4.Fatih Kerimi

Öncü Ceditçilerden bir diğer isim ise Tatarlı aydın Fatih Kerimi olmuştur. Kerimi Tatar aydınları arasında oldukça bilinen bir isimdir. İsmail Gaspıralı’nın farklı coğrafyalardaki Türkleri birleştirici fikirlerini benimsemiştir. Fatih Kerimi, usul-i cedit okullarında görev yapacak öğretmenler yetiştirmiştir. Hatta kendisi de bu okullarda öğrenciler yetiştirmiştir. Tatarlı aydın Fatih Kerimi, İsmail Gaspıralı gibi İstanbul’da eğitim almıştır. Eğitimi Osmanlı Devleti’nde alması ile Türkiye Türkleri ile ve Türkistan’dan gelen diğer Türk aydınları ile etkileşim kurmuştur. Bu etkileşim ile Türkistan’ın dilde, işte, fikirde birlik sağlaması fikri farklı Türk boylarının aydınları arasında yayılmıştır. İsmail Gaspıralı, İstanbul’a eğitim için gelen ilk Rusya içinde yaşayan Türk aydındır. İsmail Gaspıralı’yı ise takip eden ise Kerimi olmuştur. Kerimi ise İstanbul’a lise eğitimini almaya gelen ilk Rusya Türk aydınlarından olmuştur. İstanbul’a eğitim amacıyla gelmesinin ardından İstanbul’da yaşayan birçok aydın ile de iletişimde bulunma imkânı yakalamıştır.

İstanbul’da görüştüğü insanlar arasında Enver Paşa, Ahmed Mithad Efendi, Ziya Gökalp, Emrullah Efendi yer almaktadır (Gökçe, 1999, s. 315). Özellikle, Enver Paşa

ve Ziya Gökalp'in milliyetçi ve Türk dünyasının birleştirici fikirlerinin Türkiye'de de öncüleri olmaları Kerimi'nin fikri oluşumlarını etkilemiştir (Özsoy, 2020, s. 5). Enver Paşa'nın hayatını Çeğen Tepesi'nde⁶ kaybetmesi, Ziya Gökalp'in Türk milliyetçiliğine katkılarının yanında birçok devlet adamına fikri olarak ilham olması⁷ hem döneminin hem de gelecek dönemlerin fikir insanları olmasına zemin hazırlamıştır. Kerimi'nin bu önemli isimlerle görüşmesi kendisi için dönüm noktası olmuştur. Millî Mücadele döneminden sonra, Sovyetler Birliğini 'ne dönen Kerimi, Türkçe dersleri vermeye başlamıştır. Kerimi'nin hem geçmiş hem de güncel Türkiye ile olan ilişkileri Sovyetler Birliği'ni rahatsız etmiştir. Türkiye ile iş birliği yaptığı suç gösterilerek, casusluk suçlaması ile idam edilmiştir.

3.5.Muhammetkulu Atabeyoğlu

Ceditçi aydınların Türkistan'daki bir diğer temsilcisi ise Muhammetkulu Atabeyoğlu olmuştur. Muhammetkulu, diğer tüm cedit hareketinin temsilcileri gibi daima bilgiyi, eğitimi halka koşul gösteren bir yazar olmuştur. Muhammetkulu, İsmail Gaspıralı'nın geliştirmiş olduğu ve tüm Türkistan'da hızlı bir şekilde yayılan usul-u cedit okullarının Türkmenistan'da açılmasını istemiştir.

Yazar Muhammetkulu, makalelerinde ve eserlerinde sıklıkla Türkmen halkının bilinçlenmesini, eğitilmesini, okuma-yazma öğrenmesini konu olarak almış ve eserlerini bu doğrultuda yayımlamıştır. Türkmen kadınlarının eğitim görmesini ve erkekler ile aynı şekilde eğitim görmeleri gerektiğini "Türkmen Kadınlarının Zekâsı" makalesinde ele almıştır (Soyegov, 2009, s. 95). Muhammetkulu, Türkmenistan sahasında kendisini Ceditçi bir aydın olarak, Türkmen halkının eşitlikçi, aydın bilgili, okuma-yazma yetisine sahip bir toplum olmasını istemiştir. Yazdığı makalelerde ise bu konuları ayrı ayrı işlemiştir. Türkmenistan'ın şimdiki Baharlı ilçesine bağlı olan Nohur köyünde dünyaya gelen Muhammetkulu Atabeyoğlu, yaşadığı köyde usul-i cedit okulunda öğretmenlik görevi yapmıştır. Yazar diğer Ceditçi yazarların yüz yüze kaldığı "Halk Düşmanı" suçundan dolayı kurşunlanarak idam cezasına çarptırılmıştır (Soyegov, 2009, s. 94).

⁶ Pamir Dağları'nın günümüzde Tacikistan kısmında kalan Çeğen (Çegan) Tepesi, Enver Paşa'nın Bolşeviklere karşı mücadele ederken hayatını kaybettiği konumdur.

⁷ Devlet adamı olarak örnek verilecek isim Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk olacaktır. Atatürk'ün; "...fikirlerimin babası ise Ziya Gökalp'tir." Cümlesi bunu kanıtlar niteliktedir.

3.6. Abdullah Avlani

Türkistan alanındaki bir diğer büyük Ceditçi ise Abdullah Avlani olmuştur. Abdullah Avlani, şimdiki Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Taşkent'te dünyaya gelmiştir. Ailesi ticaret ile ilgilenen insanlardır. Avlani yaşadığı dönemdeki Farslı yazarların döneme etkisiyle dönemine hüküm süren Fars dili ve edebiyatını öğrenmiştir. Abdullah Avlani de İsmail Gaspıralı'nın Usûl-i Cedit okul modelinden etkilenmiş ve 1904 senesinde Mirabad'da Usûl-i Cedit okulunu Türkistan'a kazandırmış ve dersliklerde eğitim vermiştir (Açık, 2001, s. 1).

Avlani'nin açtığı okuldaki öğrencilere; okuma-yazma eğitimleri, hesap yapma eğitimleri ve gök olaylarından haberler verilmesi şehirde de oldukça geniş bir şekilde duyuldu, bundan dolayı çevreki kadim geleneklerine bağlı okulların ünü oldukça düşmüştür. Avlani, getirilen kısıtlı yayın izni ile gazete yayımcılığı alanında ilerlemeye başlamıştır. Her Ceditçi yazar, fikir insanı gibi Avlani de Türk dünyasının ortak paydada birleşmesini ve ortak yazı dilinin olmasını istemiştir. Bu yüzden gazete yayımlarında gerek içerik gerek ise isim verirken bu amacının üzerinde durmuş hatta çıkardığı gazetenin ismi Turan⁸ olmuştur. Gazetenin 2. sayısı çıkar çıkmaz ortalık karışır, yazı işleri müdürü uzaklaştırılmıştır. Kadimciler matbaa sahiplerine elçi gönderip, Avlani'nin gazetesini yayımlayanların “cenazesi kılınmayacak”, diyerek Turan gazetesini boykot ettirmişlerdir (Kholmatov, YÖK Tez, 2013, s. 16).

Diğer Cedit fikrine hizmet etmiş fikir insanları, yazarlar, devlet adamları gibi Avlani de kadimciler ile mücadele etmiştir. Cedit fikri ile Türkistan'ı ayağa kaldırmak isteyenler, sadece Ruslar ile değil aynı zamanda kendilerine muhalif olan kadimci ile de mücadele etmeleri, mücadele güçlerini etkileyen bir etken olmuştur. Avlani, toplumun bilinçlenmesi için gerekli olan mücadeleyi tiyatro alanında da göstermiştir. Yazar ‘Turan’ isimli tiyatro grubu kurmuş ve Türkistan bölgesindeki tiyatro faaliyetlerinin ilerlemesine fayda sağlamıştır. Ceditçilerin eğitim, kültür faaliyetlerini ve toplumun eksik yönlerini özellikle okuma-yazma bilmeyen insanlara tiyatro türüyle aktarmışlardır, bu türün Türkistan'da adının duyurulmasında ise Avlani büyük çaba göstermiştir (Kholmatov, 2016). Turan isimli olan grubun adı farklı kaynaklarda ‘Türkistan’ olarak da geçmektedir. “1913 yılından itibaren Abdullah Avlani tiyatro

⁸ Büyük toplumlardaki var olan birleşme, toplanma amacı Türk milletinde de vardır. Turan, dünya üzerindeki Türk topluluklarının tek çatı altında toplanma ülküsünün adıdır. Abdullah Avlani de çıkarttığı gazetede ‘turan’ ismini seçmiştir.

alanındaki faaliyetlerine başlar. İlk Özbek tiyatro topluluğu olan Türkistan işte bu yıllarda Abdullah Avlânî'nin teşebbüsüyle kurulmuştu" (Kerimov, 1987: 299). Abdullah Avlani, Türk edebiyatına ve Türkistan halkına yeni eserler ve yeni türlerin geliştirilmesinde faydası dokunmuş bir yazar olmuştur.

3.7.Münevver Kari

Cedit hareketinin simge ve önemli isimlerinden birisi ise Münevver Kari olmuştur. Münevver Kari'nin Özbek toplumunda ilk dikkat çekmesi, Behbudi'nin "Pederkuş" eserinin sergilenmesinde oyuncu olarak görev alması sırasında olmuştur. Kari'nin oyunculuk ile dikkati çekmesinin ardından, İsmail Gaspıralı'nın yazarları, fikir insanlarını, sanatçıları ve hatta Türkistan halkının dikkatini çektiği 'Tercüman' gazetesi Kari'nin de dikkatini çekmiştir. Tercüman gazetesi, Münevver Kari'nin bakış açısını zenginleştirmiş ve Cedit hareketine ilgi duymuştur.

"Türkistan öğrencilerinin yurtdışında eğitim almalarını de şiddetle savunmuş ve bunu gerçekleştirebilmek için "Cemiyeti Hayriye" adlı bir dernek kurmuştur. Bu dernek bundan böyle Türkistan Öğrencilerinin İdil-Ural'a, Azerbaycan'a Türkiye'ye gidip yüksek öğrenim görmelerini sağlamıştır" (Zeki, 2014, s. 87). İsmail Gaspıralı'nın düşüncelerinde, Ahmed Hikmet Müftüoğlu'nun "*Gönül Hanım*"⁹ romanında bir hayal olan Türkistan öğrencilerini tek çatı altında toplayacak eğitim biriminin oluşmasına Münevver Kari adım atılmasına kısmen fayda sağlamıştır.

3.8.Mahmud Hoca Behbudi

Mahmud Hoca Behbudi, Ceditçi hareketin Türkistan'daki en parlak isimlerinden birisi olmuştur. Birçok Ceditçi aydın, yazar Behbudi'den ilham almıştır. 1875 Senesinde dünyaya Semerkant'ta gelmiştir. Hem Türkistan'ın hem de Türk-İslam medeniyetlerinin manevi olarak öncülerinden görülen Ahmet Yesevi¹⁰'nin soyundan geldiğine inanılır. Yazdığı makaleler ve yayımladığı gazeteler ile çeşitli gruplarca hedef gösterilmiştir. (Kaya, 2020, s. 22). Ceditçiler kendi topraklarında aldıkları eğitimin yanında Rusya, Osmanlı Devleti, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde de eğitim almışlardır. Mahmud Hoca Behbudi de Osmanlı Devleti'nde eğitim almış burada İsmail Gaspıralı ile tanışmıştır. Mahmud Hoca Behbudi, Türkistan sahasında ilk

⁹ Ahmed Hikmet Müftüoğlu'nun bir grup inanın Türkistan bölgesine gitmesini konu alan bir romanıdır. Roman, Türk edebiyatında Orta Asya (Türkistan)'dan bahseden ilk kitap özelliğini taşımaktadır.

¹⁰ Doğum ve ölüm tarihi net olarak bilinmeyen, 11. Yüzyıl Türk mutasavvıfı.

sergilenen tiyatro eseri olan “Pederkuş” eserini yazmıştır. Cedit hareketinin, edebi alanda dahi toplumu bilinçlendirmeye, aksayan yönlerini halka göstererek düzeltme amacı Mahmud Hoca Behbudi ile başlar. Türk edebiyatındaki ilk örneği Şinasi’nin yazdığı “*Şair Evlenmesi*¹¹” eseri ile konular farklı olsa da benzer amaçlar vardır. Pederkuş, baba katili anlamına gelmektedir. Behbudi 1911 yılında Baba Katili (Pederkuş) adlı romanı yazmıştı.

“Üç perde ve dört bölümden oluşan Pederkuş adlı eser sade bir dile yazılmıştı. Pederkuş piyesi, her şeyin paradan ve para kazanmaktan ibaret olduğunu düşünen elli yaşlarındaki Bay ile ona bu düşüncesinin yanlış olduğunu anlatmaya çalışan yenilikçi fikirlere sahip Dânulla ve Rus mektebinde okumuş modern giyimli milliyetçi Ziyalı adlı bir Müslüman arasında cereyan eder.” (Vurgun, 2014, s. 225)

Edebiyat alanında ve tiyatro alanında reformlar ile dikkatleri çeken Behbudi, dönemin devlet adamlarının olumsuz refleksine maruz kalmıştır. Makale, dergi, gazete ve edebi türlerde yazılar yazan, eserler veren Behbudi Türkistan’ın bağımsızlığı için de mücadele vermiştir. Rus baskısı altında yaşayan Türkistan’daki aydınlar kendilerine asli görev olarak halkı milli kimliklerini hatırlatma konusunda da mücadele etmişlerdir. 1917 Ekim devlerini ile Ceditçiler farklı bir arayış içine girip bağımsızlık için gayret etmişlerdir. Bu çabanın başlarında olan isimlerden biri ise Mahmud Hoca Behbudi’dir. Mücadelenin sonucunda Türkistan Özerk Cumhuriyeti kurulmuş ve eğitim alanına Behbudi görevlendirilmiştir. Fakat devam etmekte olan kargaşa durumu, hiyerarşinin tam uygulanmaması sonucu Behbudi göreve devam edememiştir.

¹¹ Tanzimat dönemi ile Anadolu Türk edebiyatına yeni türler girmiştir. Bu türlerden birisi ise tiyatro olmuştur. Tiyatro alanında yazılan ilk eser olan Şair Evlenmesi, görücü usulü evlenme biçimini eleştiren bir eser olmuştur.

4. 19. VE 20. YÜZYILDA TÜRKİSTAN'DAKİ GELİŞMELER

Ceditçiliğin ve benzeri fikir hareketlerinin meydana gelmesine yol açan unsurlardan bir tanesi ise dönemin şartları ve olayları olmuştur. Cedit hareketinin temelinde yer alan 'yenilikçilik' kavramı dönemin getirdiği yeniliklerin peşinden ortaya çıkmıştır. Türkistan coğrafyası, yer aldığı jeopolitik konumundan ve çeşitli zenginliklerinden dolayı çeşitli dönemlerde sömürge hedefi haline gelmiştir.

Bu dönemlerden 19. ve 20. Yüzyıllar Türkistan'da bulunan Türk toplulukları için en önemli dönemlerden birisi olmuştur. Çarlık Rusya'sından beri özgürlükleri ellerinden alınan Türkistan'daki Türk boyları çeşitli baskılar görmüştür. Bu baskıların içinde Türkistan'daki Türklere (Kazak, Kırgız, Özbek, Çuvaş, Azeri...) farklı bir kimliğe sahip olmaları için birçok politika geliştirilmiş ve uygulamıştır. Üretilen ve uygulanan bütün politikaların kökeni 1552 yılında Kazak Hanlığının işgal edilmesine dayanır. Ruslar Kazan Hanlığını ve Astarhan Hanlığını ele geçirmeleri ile birlikte Asya'ya hızlıca yayılacakları dönemin ve sürecin başlangıcını yapmışlardır.

19. ve 20. Yüzyıllarda siyasi programların ve süreçlerin temelini I. Petro atmıştır. Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yolunun Rusya topraklarından geçmesini isteyen Petro, günümüz Kazakistan'ın topraklarını da ele geçirmek istemiştir. Petro'nun istekleri daha sonraki takip eden seneler içinde gerçekleşmiştir. Çarlık döneminde başlayan bu işgal çabaları, Sovyetler Birliği dağılana kadar devam etmiştir. Çarlık dönemi ile başlayan Türkistan'ın işgal edilme politikaları ve mücadeleleri Türkistan'da Cedit hareketi gibi önemli fikirleri ve oluşumlara zemin hazırlamıştır. Rusya'nın Türkistan'ı istemesini tek sebebi siyasi haritasını genişletmesi olmamış ayrıca yeraltı zenginlikleri için de Türkistan'ın alınmasını istemiştir. Türkistan'ın hayallerini kuran I. Petro bölgenin araştırılması için bir heyet göndermiştir. Heyetin incelemeleri ardından bölgede toz altın madenlerinin varlığı tespit edilmiştir (Çapraz, 2011). Bu gelişmelerin ardından Türkistan coğrafyasının jeopolitik öneminin yanında ekonomik olarak da önemi artmış hale gelmiştir. Kazan hanlığının düşmesi ile birlikte başlayan Rusya'nın Türkistan'a yayılma hareketi Çar döneminde çok etkili olmuştur.

I. Petro'ya göre maden konusunda zengin olan Türkistan'a ulaşmak dönemin diğer devletleri açısından da tehlike oluşturacağı bir durum haline gelmişti. Çin, İran ve Hindistan'ın ticaret yollarına yakın olmak, madenlerine yakın olmak Ruslar için olumlu fakat diğer devletler için tehlike içeren bir durum olmuştur. Ruslar ele geçirdikleri Kazan ve Astarhan hanlıklarından sonra Ural ve Kazak bölgelerini de kendilerine tabi kıldılar. Çarlık Rusya'sı Türkistan'da ele geçirdikleri bölgeleri idare etmek ve yönetmek için Rusya'da Orenburg'da bir merkez kurdular. Orenburg'da kurulan merkeze vali atamaları gerçekleşti. Bu gelişmelerin ardından Türkistan'daki milletler ilk defa yabancıya bağlı olmaya başlamıştır. (Çapraz, 2011). Türkistan'ın Rusya'dan yönetilmeye başlanması ile Cedit hareketinin ve bazı isyan hareketlerinin, kimlik giydirme politikalarının temel zemini hazır hale gelmiştir. Türkistan'ın tam olarak işgal edilmesi Buhara'nın düşmesi ile tamamlanmıştır.

Rusların Türkistan'daki ilerlemesinin sebepleri arasında devletin kalkınma, ekonomik büyüme, siyasi ve askeri büyüme gibi hedefleri vardır. Üç milyonluk Türkistan'ın Rusya'ya karşı çözülmesinin sebepleri arasında da en etkili hanlık biçiminde yönetilmesi olmuştur. Fakat Ruslar'a karşı direnç gösterenler topluluklar ise yine Kırgız, Kazak, Buhara hanlıkları olmuş ve Ruslar'a karşı zorluk çıkartmıştır. Türkistan'ın işgal edilmesi ile birlikte, 1991 yılına kadar olan bu süreçte isyanlar, fikir akımları ve kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Rusya kendi devlet içinde çeşitli reformlar, devrimler yaşamış olsa da Türkistan'daki politikası değişmemiştir. Çarlık dönemi ile başlayan Türkistan'daki Rus varlığı Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar devam etmiştir. Sovyetlerin çökmesi ile birlikte Cedit hareketinin aydınları tarafından bağımsızlık mücadeleleri verilmiştir. Türkistan ve Rusya tarihinde 18. ve 19. yy. isyanlar, başkaldırı olayları ile meşgul olmuştur. 20. Yüzyıl ile beraber ise bağımsızlık mücadelelerinin verildiği dünyanın yeni siyasi politikalara yöneldiği tarih aralığı olmuştur. Bu tarihi aralıklarda Türkistan'da Sosyalizm, komünizm, ateizm gibi akımların tesiri görülmüştür. Türkistan'ın Çarlık döneminde ticaret geçidi olarak görülmesinden dolayı Hazar denizi ile Aral gölü arasında demiryolu projesi dahi dönemin yöneticileri tarafından düşünülmüştür.

Çar II. Aleksandr tarafından Türkistan coğrafyasına tarih, coğrafya, jeoloji vb. alanlardan uzmanlar gönderilmiş ve zemin etüdünün sağlanmasını istemiştir.

Aleksandr tarafından Türkistan'a üç ekibin gönderildiği bilinmektedir. Çar tarafından gönderilen ekipler Horasan, Kaşgar, Buhara bölgelerine gönderilmiştir. Bu ekipler Rusya devletinin gelecek yıllardaki yayılımcı politika ve siyaseti için çalışmışlar ve bilgi toplamışlardır. Türkistan sahasında 18. ve 19. Yüzyıllarda varlıklarını sürdüren İngiliz, İran ve Çin devletlerinin yanında Ruslar da bu bölgede rol almak istemiştir. Rus çarı tarafından gönderilen ekiplerin topladığı istihbaratlar bölgede Rusların da etkili olmaları için değerlendirilmiştir. Türkistan'da Türk boyları arasında devam eden iç çatışmalardan Ruslar faydalanmak istemiştir. Hive, Hokand ve Buhara hanlıklarının arasındaki çatışmaları sırasında gönderilen Rus ekibi yönetimdeki açıkları kullanarak istihbarat toplamış ve bu istihbaratı Hanlıklara pazarlık konusu haline getirmişlerdir. Buhara'ya gönderilen Rus ekibinin lideri İgantiev, bu çatışmalarda Hive ile Hokand'ın Buhara hanlığına karşı ittifak yaptığını Buhara hanlığına iletmiştir. Bu satılan istihbaratın karşılığında Buhara hanlığı Çarlık ile anlaşma imzalamıştır (Çapraz, 2011).

Türkistan'da politik adımlar atılmasının yanında askeri güçler de kullanılmış ve Türkistan'ın işgalinde adımlar atılmaya başlanmıştır. Ruslar yayılımcı politikalarında sadece Türkistan'ı değil Asya'nın önemli ticaret merkezi olan Hindistan'ı da İngiliz devletinin elinden almak istemişlerdir. İngilizler için de Türkistan'da hakimiyet kurmaya başlayan Ruslar tehlike teşkil eder duruma gelmiştir. (Karadeniz, 2009). Bu gelişmeler ile birlikte Türkistan'daki Türk boylarının varlığı bölgedeki devletler ve milletler tarafından tehlike olarak görülmemeye başladığı görülmüştür. Bölgede kalıcı olan devletlerden birisi olan İran, Rusya ve İngiltere için çok önemli bir merkez haline gelmiştir. Türkistan'ın konumu 18. ve 19. Yüzyıllarda ticaret ve jeopolitik olarak çok önemli olmuştur. Rusların Türkistan'daki yayılımcı politikaları ile Doğu'da yayılımcı politika izleyen İngilizler bu tarihlerden itibaren ilk kez karşı karşıya gelmiştir. Jeopolitik ve ticari olarak önemli bir konum olan Türkistan için ise İngilizler ve Ruslar için fiili olmayan mücadeleler görülmüştür.

Rusya ile İngiltere'nin karşı karşıya kalmasının ardından Rusya çeşitli yöntemler ile üstünlükler kurmak istemiştir. Bu yöntemler beşerî, ekonomik ve siyasi olarak üç bölüme ayrılabilir; Beşerî, siyasi, ticari (Terenzio, 1363). Ruslar beşerî olan politikadaki unsurları titizlik ile Türkistan coğrafyasında işlemişlerdir. Beşerî unsurlar

arasında din, sosyal hayat, kültür ve alışkanlık gibi bir milletin en önemli konular yer almaktadır. “Eğer değer silinirse, olgular da yıkılıp gider” (Bachelard, 2014, s. 89). Ruslar bu konuların içinde olan kültürün öğelerinden olan dil alanında ise ayrıca çalışmalar gerçekleştirmiştir. Türkistan’daki nüfusun çok büyük oranı İslam dinine inanan Müslümanlardan oluşuyordu. Ruslar ise Türkistan’da Hristiyanlığı yayma politikaları düşünüp geliştirmişlerdir. Bir millet için hayati değerler taşıyan dil ve din konuları Ruslar tarafından kendi çıkarları doğrultusunda yeniden yapılandırılmak istenmiştir. Yapılandırma sürecinin başlatılmasının yeri ise okullar olmuştur. Nikolay İlminskiy’in eğitim alanındaki projeleri Rusların Sovyetler Birliği dağılana kadar sürdürdüğü hayati projelerinden birisi olmuştur. Eğitim alanındaki ilk değişiklik ise Türkistan’da okullarda okuma-yazma döneminden başlatılmıştır.

Ruslar beşerî olarak eğitim alanındaki ilk değişikliklerini alfabe öğretimini değiştirerek başlatmışlardır. Bu döneme kadar olan zamanda Türkistan’da Arap alfabesi yaygın olarak kullanılmıştır. Nikolay İlminsky ile bu gelenek bozulmuş ve okullarda Rusların kullandığı Kiril alfabesi öğretilmeye başlanmıştır. Kiril alfabesi ile birlikte Rus dilinin öğretilme amacının altında ise İlminsky’nin milliyetçilik duyguları ve politikaları yatmaktadır. Rus dilini ve kültürünü daha evrensel hale getirmeyi planlayan İlminsky, Türkistan’da alfabe ve dil eğitimleri ile bu amacına uygun bir politika uygulamıştır. İlminsky bu amaçlar doğrultusunda Kazan’da öğretmenlerin yetiştirildiği bir okul açmıştır. Bu okulun ismi “Hristiyanlaştırılmış Tatarlar Merkez Öğretmen Okulu” olmuştur. İlminsky, öncelik amacının derslerden önce dersleri verecek öğretmenleri sisteme uygun şekilde yetiştirmek olduğunu göstermiştir.

İlminsky Türkistan coğrafyasında dil ve kültürden ilerleme kaydetmek isterken Tatarların yoğun bulunduğu Volga bölgesinde ise din üzerinden politikalar geliştirmiş ve uygulamaya koymuştur. Tatarların yoğun yaşadığı bölgede İncil Arap alfabesi ile yazılmış ve çoğaltılmıştır. İlminsky, Ortodoks Hristiyanlığının yayılması için Rusya’nın hakimiyet kurmak istediği her bölge için dini, kültür, eğitim alanları için stratejiler geliştirmiştir. İlminskiy’in tavsiyesi ile Kuzey Avrupa ülkelerinden Letonya, Ukrayna, Litvanya için Latin alfabesinin kullanılması yasaklanmıştır. Yasaklamanın nedeni ise Kuzey Avrupa ülkelerinin, Almanlar tarafından etkilenmesinin önünü kesmek olmuştur (İbraeva, 2018).

Kazan’da birçok aile Rus kültürü ve dini olan Hristiyanlığı öğreten okullara çocuğunu göndermek istememiştir. Nikolay İlminskiy bu olayların ardından Kazan’daki Müslümanlardan istediğini tam olarak alamamış ve Türkistan’ın doğusuna yönelmiştir. Bu yön değiştirmenin sebebi ise Kazan’da bulunan Türk varlığının İslami değerlere karşı beklediğinden çok daha dirençli çıkması olmuştur. Karşılaştığı dirençten sonra İlminskiy’in yakın çevresine bu konu ile ilgili konuştuğu bilinmektedir. “Bundan sonra benim kıblem Kazan değil, Ural bölgesi olacaktır.” (Adilbayev, 2002, s. 70). İlminskiy Türkolog olmasına rağmen Rusya’nın varlık göstermek istediği tüm coğrafyada misyonerlik görevini de üstlenmiştir. Rusların Kazan’da geçirdiği tecrübe sonrası Ural bölgesindeki yeni sistemlerinde Rusça birinci (anadil) olarak öğretilmesinden vazgeçilmiştir. Eski sistemlerine nazaran Rusça başka bir ders olarak verilecek, fakat diğer dersler ise Rus alfabesinden öğretilmeye devam edecekti. Böylelikle Rusça dolaylı olarak da olsa daha kolay öğrenilecek, İslam kültüründen ve Arap alfabesinden Kazak boyu uzaklaştırılmış olacaktı. (Zenkovsky, 1983, s. 25-26). 18. ve 19. Yüzyıllarda bu gelişmeler yaşanırken Türkistan’daki aydınlarda Rusya tarafından gerçekleştirilen bu tür adımlara karşı Cedit Hareketi olarak adlandırılacak bir fikir hareketini başlatmıştır. Cedit hareketinin asıl çıkış noktasında Rusların, İngilizlerin, Çinlilerin Türkistan’da baskın bir şekilde yayılmacı politikalar uygulamaları olmuştur. Sadece yayılmacı politika olarak değil bölgede yaşayan Türk milletlerini de asimile etme çalışmaları görülmüştür. Milli konular ile birlikte kültürel konularda da yok olma tehlikesi ile karşılaşan Türkistan’daki Türk boylarının varoluş kıvılcımı olarak Cedit hareketi görülmüştür. Cedit hareketi başlarda fikri ve kültürel bir mücadele olarak başlasa da dönem dönem bölgedeki isyanlarda da önemli rol görmüştür. Ceditçiler Türkistan’da kurtuluşu gerçekleştirecek aydınlar olarak görevler üstlenmiştir.

18. ve 19. Yüzyıllarda Türkistan bölgesinde Cedit hareketi ile birlikte isyanlar da görülmeye başlanmıştır. İsyânların karşısında Ruslar otoritelerini güçlendirmek ve sağlama almak için kanlı şekilde bastırmışlardır. Fakat kanlı biten isyanların sonu 1991 yılına dek gelmemiştir. Türkistan’da isyanların ve çatışmaların başlamasının sebebi Cedit hareketine katılan insan ve aydınların sayısının artması olmuştur. Ceditçilerin açtığı yeni okullar, Tercüman gazetesinin geniş kitleler tarafından okunması, İstanbul’a sık sık giden insanlar ve demir yolu inşasının etkisi sonucunda Türklerin dış

dünya ile teması kuvvetlenmiş ve bu durum da aydınların sayısını artırmıştı (Şimşir, Dünden Yarına Türkistan'da Türkler, 2009, s. 274). Cedit hareketine katılan aydınların ve sivil insanların artışı ile bölgedeki gerilimler artmıştır. Fikir hareketine katılan insanların hemen hemen hepsi bağımsızlığı isteyen insanlar olmuştur. Bölgedeki hakimiyetini çıkarları doğrultusunda korumak isteyen Ruslara bu durum beklenmedik sonuçlara yol açmıştır. Bu sonuçlardan en önemlileri ise Türkistan bölgesinde gittikçe artan bölgesel isyanlar olmuştur.

İsyanların çıkış nedenlerinden bir diğeri ise Rusların kendi içlerinde yönetsel değişiklikler ve sorunlar olmuştur. Rusya'nın kendi içinde gerçekleşen 1905 ihtilali ile birlikte yeni yönetim Türklere birtakım yeni sözler vermiş bağımsızlıklarını tanıyacaklarını topluluklara iletmiştir. Fakat yeni gelen yönetimin söylemleri ile icraatları örtüşmemiş ve Türkistan'da iki yıllık sürenin ardından tekrar hareketlenmeler görülmeye başlanmıştır. Bu hareketlenmelerin sonucu yine büyük çapta sayılacak isyanlar olmuştur. Türkistan'da bulunan Türklerin bağımsızlıkları tehlike altında sürmeye devam ederken Ruslar bölgeye kendi milletinden insanları göç ettirmiştir. Rusların bu politikadaki en büyük amacı bölgedeki azınlık sayısını arttırıp bölgedeki Türklerin gücünü azaltmak olmuştur. Fakat gerçekleştirilen bu politika çıkan isyanların nedeni olarak görülmüştür. Kırgız topraklarına yerleştirilen Ruslar için 1905 yılında faaliyete geçen "Yeni Gelenler İdaresi" kurulmuştur. Kırgız topraklarının en verimli alanlarını içeren Bişkek'te toplam 29 köy kurulmuş ve 1916 yılına kadar Bişkek'teki toprakların %57,3'üne; Issık Göl ve Narin bölgesindeki toprakların da %67,3'üne Rus göçmenler yerleştirilmişti (Saray, 2004, s. 81). Göç ettirilen Ruslar sadece ikametgâh etmemiş ayrıca bölgedeki Kırgızların arazilerine yerleştirilmiştir. Bununla birlikte Kırgızlar hayvanlarını otlatamamış ve geçimlerini sağlayamamıştır. İsyanları çıkmasında son neden ise Rusların Türkistan'daki milletleri Birinci Cihan Harbi için askere alımlar için çağırımları olmuştur.

1916 Yılında çıkan büyük isyan Türkistan coğrafyasında "Ürkün Katliamı" olarak da bilinmektedir. Çıkan ayaklanmanın sebebi ise Rusların yasal olmayarak savaşa Türkistan'daki Müslümanları zorla asker olarak savaşa dahil etmeleri olmuştur. İlk başkaldırı 4 Temmuz 1916'da Semerkant bölgesinin Hocent şehrinde başlamıştır. Burada toplanan 6-7 bin kişilik halk topluluğu karakol binasını kuşatıp ameleliğe

gitmeyeceklerini söylemişlerdir. Halkın ön saflarında B. Abdumedeminov, Dedebay Meşeripov, Yahyahan Karı Alimhanov gibi insanlar yürümüşler, cesaret göstermişlerdir. Polis ve askerlerin açtıkları ateşle üç isyancı öldürülmüş, dört kişi yaralanmıştır ve İshanhan Mirza Orinov yaralanmıştır (Kara F. , 1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün, 2011, s. 541). İsyân önce Kırgız Türklerinde başlamış daha sonra ise Buhara'dan tüm Türkistan'a yayılmıştır. Ayaklanmada gruplar arasında iletişim bozukluğu ve dağınık hareket etme sonucu güçler azalmıştır. Tam teçhizatlı Rus güçleri ise bu grupları kanlı ve baskın bir şekilde bastırmıştır. Ayaklanmanın sonucunda bazı Türkler Çin'e göç etmek durumunda kalmıştır. 1916 Yılı isyanında içinde her ne kadar Cedit aydınlarının bulunmadığı iddia edilse de bu tür ayaklanmalarda Ceditçi aydınlar önemli rollerde görev almışlardır. Hatta çıkabilecek ayaklanmalarda neler yapılacağı toplantılarda konu edinilmiş fakat net bir sonuca varamamışlar ve yer yer başarısız olmuşlardır. 1916 Ayaklanmasında ise Ruslar tarafından ilan edilen Fermana karşı söylemlerde bulunmuşlar ve protesto etmişlerdir (Bademci, 1975). Çıkarılan isyanlarda net bir başarısı ve varlığı bulunmayan Ceditçiler dolaylı yollardan da olsa günümüzde varlığını bağımsız bir şekilde tescil eden Türk devletlerinin oluşmasında çok ciddi katkıları olmuştur. Ceditçi aydınların ilk öncelikleri müreffeh bir toplum oluşturmak ve eğitimli bir toplum inşa etmeleri olmuştur.

Türkistan'da devam eden Rus baskıları, Ceditçi aydınlar için de engel teşkil edecek durum olmuştur. Toplumun içinde bulunduğu kaos ve çatışma ortamında Cedit hareketinin eğitim faaliyetleri aksamıştır. 1916 Yılından itibaren yaşanan kaos ortamı ve çatışmalarından küçük çaplı da olsa artışlar yaşanmıştır. Bu durumların artması ile birlikte Türkistan'daki ayaklanmaların da artmasına zemin hazırlamıştır. 1916'da gerçekleşen büyük Türkistan İsyanı olarak da bilinen ayaklanmanın sonucu da bölgedeki Türk boyları için ağır olmuştur. Çok sayıda insanın ölümü ile sonuçlanan ayaklanmalar, kanlı bir şekilde bastırılması ile birlikte bölgedeki Rus varlığının güçlenmesine yol açmıştır. Türkistan coğrafyasındaki baskısını istediği amaçlar doğrultusunda kullanmak isteyen Rus yönetimi Birinci Dünya Harbi için eksilen asker sayısını Türkistan'daki Türk boylarından telafi etmek istemiştir. Çar'ın Türkistan'dan asker toplama emrini verdiği duyulduğundan itibaren başkaldırıları başlamıştır. İlk ayaklanmalar da 1916'da temmuz ayında çıkmıştır (Gök, 2012).

4.1. Basmacı Hareketi

18. ve 19. Yüzyıllarda yaşanan bir önemli gelişme ise Basmacı hareketi olmuştur. Basmacı hareketi ile birlikte Türkistan'da Cedit hareketinin içinde önemli bölünmeler de yaşanmıştır. Basmacılar Hareketi ile beraber komünist Ceditçiler de görölmeye başlanmıştır. Basmacıların içerisindeki Cedit karşıtlığı da bu sebepten oluşmaya başlamıştır. Komünist Ceditçilerin lideri olarak ise Narvbutabekov¹² bilinmektedir. Cedit hareketi bu gelişmelerden sonra sadece kadimciler ile değil kendi içlerinde de fikri tartışmalara girmişlerdir. Her fikri hareket gibi kendi içinde de bölünmeler yaşayan Cedit Hareketi, basmacılar hareketindeki belli gruplarca karşı bir unsur olarak da görölmüştür. Basmacılar adını 'basmak' kelimesinden almıştır. Basan, bozan gibi kelimelerden isimlerini almaları ise Türkistan'ın kuzeyinde yer alan Kırım'da çetecilik gibi işlerle uğraşmaları olmuştur.

1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra Türkistan'da faaliyet gösteren silâhlı mukavemet kuvvetlerine Basmacı denilmesinin sebebi, bu kuruluşların başına geçenlerin bir kısmının ihtilâlden önceki yıllarda da Basmacılık yapmış olmalarıdır. (Donuk, 2021). Fakat çete olarak adlandırmak çok fazla olumsuzluk barındıran ve geniş kapsamlı bir kavramdır. Türkistan'da faaliyet gösteren Basmacılar, genellikle Ruslara karşı etkinlik göstermiştir. Türkistan'da bulunan Rus yönetime ve baskısına karşı silahlı mücadele eden bir harekettir. Basmacı hareketi ile Cedit hareketinin ortak paydada buluştuğu en önemli konu ise Türkistan'ın bağımsızlığı ve Türkistanlılar tarafından yönetilmesi olmuştur. Cedit hareketi fikri ile Basmacı hareketi birbirine karıştırılmamalıdır. Bunun nedeni ise Basmacı hareketi silahlı, çatışma biçiminde mücadele veren bir harekettir. Cedit hareketi ise fikri bir hareket olarak kalmış ve aydınların etrafında gelişim göstermiştir. Fakat Basmacı hareketinin içinde nadir de olsa Ceditçi aydınlar yer almıştır. Ceditçi aydınlar kadınların eğitim haklarının yerine getirilmesini istemişlerdir. Bu isteklerinin yanı sıra kadınların peçe ve başörtülerini de gündem haline getirdiklerinde toplumdaki dindarlar tarafından hedef gösterilmişlerdir. Basmacı hareketinin içindeki ve Cedit hareketinin içindeki bu fikre karşı insanlar zamanla ayrışmalar yaşamışlardır. Basmacı hareketi Türkistan'daki bütün Türk haklarının bir safta mücadele etmesini sağlayan olay olmuştur. Mücadelenin ivme kazanmasındaki olay ise Osmanlı Devleti'nde bir dönem harbiye nazırlığı yapan Enver

¹² Komünist Ceditçilerin lideri olarak bilinir. Hayatı ve kişiliği hakkında ise net bilgiler henüz bilinmemektedir.

Paşa'nın Türkistan'a gelerek Basmacıların başına geçmesi olmuştur. Enver Paşa ile birlikte daha düzenli ve toplu mücadeleler vermeye başlayan Basmacılar, Ruslara karşı önemli üstünlük kurmaya başlamışlardır. Önemli sayıda kayıplar vermeye başlayan Ruslar, barış anlaşması istemek zorunda kalmışlardır. 1922 senesinde karşı saldırıya geçen Rusların başlattığı çatışmada Enver Paşa makineli tüfek ile öldürülmüştür. Enver Paşa'nın vefat etmesi ile birlikte Basmacıların mücadeleleri devam etmiştir. Enver Paşa'nın askerlik tecrübesinden dolayı Basmacılara getirdiği düzen, program ve birlik seneler içinde yok olmuştur. Basmacı hareketi 18 sene sürmüş ve sonucunda ise Türkistan'daki halkların istediği olmamıştır. Fakat Basmacıların vermiş olduğu mücadele ve Ruslara vermiş oldukları zarar ve korku günümüzde de halen devam ettiği görülmektedir (Eraslan, 1996). Basmacı Hareketi Türkistan'da görünen son büyük ayaklanma olarak değerlendirilmektedir.

4.2.Repressiya Dönemi

18. Yüzyılın başlarında yaşanan ayaklanma ve bağımsızlık hareketlerini Anadolu'da Türkiye'nin de ilan edilmesi ile Rusları endişelendirir duruma getirmiştir. Anadolu'da Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi, Türkistan'da ise Türk boylarının bağımsızlık mücadelelerinin aynı döneme denk gelmesi geri çekilme döneminin sona yaklaştığını gösteren bir olay olmuştur. Gerek silahlı gerek ise fikir mücadelesindeki tehlikeyi önceden anlayan Stalin, Türk Dünyasındaki birçok şair, yazar ve bilim insanını "vatana ihanet" suçundan idam ettirerek infaz etmiştir. Bu psikolojik ve siyasi baskı aydınlar üzerinde yaklaşık 35 yıl devam etmiştir. Bu süreç Türk Dünyası'nda "Repressiya"¹³ olarak da bilinmektedir. Repressiya, baskı kelimesini karşılayan bir kelime olarak kabul edilmektedir. Fakat bu süreç baskıdan çok daha fazlasını kapsayarak infazları, ölümleri, cezalandırılmaları kapsamaktadır. Repressiya dönemi dışında da Rusya'nın mağdur ettiği, cezalandırdığı, öldürdüğü insanların sayısı henüz Türkistan'da net olarak bilinmemektedir. Bunlara örnekler ise Törekul Aytmatov, Adil Yakubov, Kasım Tınıstanov gibi isimler Rusya'nın karmaşık ve adil olmayan adalet sisteminde çeşitli hapis cezalarının ardından idam cezası ile öldürülmüş aydınlar olmuştur. Hapis ve idam cezalarının yanında zorunlu çalışma kamplarında birçok

¹³ Repressiya ikinci dünya savaşıyla beraber Sovyetler Birliği rejmine karşı gelen fikir, hareket, akım gibi durumların vatan hainliği ile suçlandığı ve yargılandığı döneme verilen isimdir. Bu dönemlerde Türkistan'da büyük baskılar meydana gelmiş ve sonucunda birçok insanın hak ve hürriyetleri, yaşama hakları ellerinden alınmıştır. Repressiya tarih ve edebiyat alanlarının literatürüne girmiş bir sosyolojik terim olmuştur.

insan çalıştırılmıştır. Kamplarda insanlık dışı uygulamalar uygulanmış ve insanlar çok zor şartlarda çalışmak zorunda kalmıştır.

Ölmek üzere olduğunu hisseden mahkûm tayinini görevlilere sıkı sıkı tembih ederek en sevdiği arkadaşına miras olarak bırakır. Bazen de mahkûmlar ölen arkadaşlarının günlük tayinini almak için ölümü kamp yönetiminden gizlerler. Bu yüzden koğuşlarda ölüyle birlikte birkaç gün geçirirler. Hatta kişiyi ölmemiş göstermek için kollarına girerek sayıma çıkardıkları ve destekle ayakta tuttukları bile olur. (Dilek, Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya, 2019, s. 32).

Repressiya dönemi Türkistan’da bulunan ve yaşayan Türk toplulukları için yaşanması çok zor yıllar olmuştur. Baskı altında kalan aydınlar, sanatçılar ve siyasi kişiler gerekli çalışmalarını yapamamışlardır. Bu baskı döneminde çalışmalarına devam eden sanatçı ve siyasi isimler ise “vatan hainliği” ile suçlanmış ve cezalandırılmıştır. Baskı yılları Sovyetler Birliğinde sadece suskunluk içinde geçmemiş ayrıca zorlamalar ile de devam etmiştir. Bu zorlamaların bir kısmı dini, kültürel ve dil alanında gerçekleşmiştir. Sovyetler Birliğinin o dönem içindeki lideri olan Stalin için din toplumu uyuşturan bir afyon olarak kabul edilmiştir. Stalin bu düşüncelerini Karl Marx’ın düşüncelerinden yola çıkarak kendi fikrinde de kabul etmiştir. Dinin halkı uyuşturan bir afyon olduğu tarih sürecinde birçok yazar, filozof tarafından kabul gören bir yorum olmuştur. Din, insan kendi çevresinde dönmediği sürece onun çevresinde dönen aldatici güneştir. (Marx, 2021, s. 21)

Stalin’in etkilendiği bu düşünceler kendisinin liderlik ettiği topluma da yansımıştır. Stalin özellikle Türkistan coğrafyasında bulunan Türklerin İslam dinine olan bağlılığını kırmak istemiştir. Türkistan Türklerinin dini üzerindeki politika Çarlık Rusya’sından itibaren devam eden bir çalışma haline gelmiştir. Nitekim Josef Stalin de repressiya döneminde özellikle Türkistan’da yaşayan Türklere ateizmi kabul etmeleri için baskılar yapmıştır. Dini hayatına da müdahale eden bu dönem Tolstoy’un eserlerinde de yer bulmuştur. S.S.C.B’nin (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) ilk yıllarında insanlara, "Ateistlik" kimliği zorla kabul ettirilmiştir. Bu kimliği kabul etmediği için 1938 yılında Repressiya kurbanları olarak anılan birçok insan da idam edilmiştir. (Tolstoy, Hazreti Muhammed, 2019, s. 6). Rus edebiyatında önemli derecede saygınlık gören ve dünya edebiyatında da kendine yer bulan Tolstoy’un

eserinde repressiya döneminden bahsetmesi o dönemlerde yaşanan baskının ve şiddetin boyutunu göstermektedir. Repressiya dönemi sadece baskılar ve susturulmalar ile değil aynı zamanda insanların öldürülmesi ile de dikkat çekmektedir. Tolstoy'un eserinde de bahsedilen 1938 yılı olayları Türkistan'da "kızıl terör" olarak bilinmektedir. Bu dönemde birçok aydın "hain" ilan edildiği gerekçesi ile ölüm cezasına çarptırılmıştır.

4.3.Sovyetler Birliği Tarafından Uygulanan Kızıl Terör ve Baskılar

"Kızıl terör" olarak adlandırılan bu dönemde birçok bilim insanı vatan hainliği suçlaması ile öldürülmüştür. Bu isimlerden birisi ise Kasım Tınıstanov¹⁴ olmuştur. Kırgız akademisinin ilk profesörü olan Tınıstanov oyunlar, hikayeler ve şiirler yazmış entelektüel bir bilim insanı olarak bilinmektedir. Kasım Tınıstanov gibi Türkoloji alanında çalışmalar yapan bilim insanlarının genç yaşlarında öldürülmesi bilim tarihine de geçmiştir. Türkistan'daki aydınların öldürülmesi Türkoloji alanında yapılan çalışmaları da ertelemiş ve Türklük bilimi araştırmalarına zarar vermiştir. Türkoloji'nin Türkistan'da gelişmesini sağlayan Özbek dilinin gramer özelliklerini şekillendiren, Özbek Türkçesi gramer ders kitaplarında önemli katkıları olan Abdurauf Fıtrat da kızıl terörün mağduru olmuştur. Repressiya döneminde baskılara maruz kalan Fıtrat, yazdığı eserlerden ve sahip olduğu fikir ve düşüncelerinden dolayı hapis cezasına çarptırılmış daha sonra ise 1938 yılında Stalin'in emri ile idam edilen aydınlardan olmuştur. Çeşitli ihanet suçları ile tutuklanan Türkistan'da bulunan aydınlara hapiste suçlandığı cezayı kabul etmesi için işkenceler uygulanmıştır. Kızıl terörün sadece Kırgızistan topraklarındaki kurban sayısı kırk bin olarak bilinmektedir. Kırgızistan'da mezarı bulunabilen aydınlar için yapılan anıt mezar bulunmaktadır. Bu anıt mezarın ismi 'Ata Beyt' olarak bilinmektedir, anıt mezarlık ise Bişkek'e 20 kilometre yakınlıkta bir alandadır. (Güngör E. , 2018). Stalin'in uyguladığı bu terörden birçok bilim dalı da dolaylı yönden etkilenmiştir. Çeşitli bilim dallarından çeşitli aydınların vatan hainliği ile suçlanması ve infaz edilmesi özellikle Türk Dünyası'nda yapılan bilimsel araştırmaları ve çalışmaları olumsuz şekilde etkilemiştir. Ne yazık ki Stalin'in 1937'de başlattığı Kızıl Terör; Türk aydınlarını toplu şekilde mahvetmiş:

¹⁴ Kasım Tınıstanov Kırgız tarihinin en önemli şahıslarından birisidir. Akademi alanında yaptığı çalışmalar ile Kırgız edebiyatında birçok alanda ilklere imza atmıştır. Kırgız dilbilimi tarihinde bilinen ilk çalışmaları gerçekleştirmiştir.

Türkoloji ve mitoloji çalışmalarını zayıflattığı gibi ilmi-metodolojik seviyeyi de düşürmüştür. (Bayat, 2007, s. 30). İdam ile öldürülen aydınların önemli çoğunlukta olanlarının mahkemeleri idam edildikten sonra görülmüş ve karara bağlanmıştır. Öldürülen aydınların hepsi vatana ihanet, casusluk, İngiliz ajanlığı, milliyetçilik, Sovyetler Birliğini küçük düşürmek gibi iddialar ile suçlanmıştır. Yazarların büyük kısmı hapse koyulmalarının ardından büyük işkencelere, kötü muamelelere karşı karşıya kalmışlardır.

Stalin'in uyguladığı bu politikalara siyaset literatürüne "Stalinizm" olarak geçmiştir. Stalin'in Ruya'da 30 sene boyunca kullandığı sert ve baskıcı politikalarının sonucunda Türkistan'da bulunan Türk varlığına oldukça zararlı olmuştur. Stalin'in şiddete yönelik baskıları sadece Türkistan'ın içinde Türk topluluklarında yaşanmamış bugünkü Gürcistan topraklarında da yaşanmıştır. Sovyet insanı oluşturma projesi kapsamında Rusya'nın geniş toprakları içerisindeki baskı gören milletlerden çıkan ayaklanmalar ve protestolar 20. Yüzyılın sonlarına doğru Sovyetler Birliği'ni zayıflatmıştır. Sovyetler Birliği'nin kolhoz¹⁵ politikasından memnun olmayan günümüz siyasi coğrafyasında Ukrayna'da bulunan köylüler kolhoz sistemine bağlı olarak üretim yapmayı durdurmuştur. Bu protestonun sebebi de ekonomik ve çalışma alanındaki baskılar olmuştur. Üretim yapan köylüler tarafından yapılan protesto sonucunda bölgeye yapay kıtlık uygulanmıştır. Ukraynalı köylülere karşı uygulanan yapay kıtlık 1932-1933 seneleri arasında yaşanmıştır. Bu olaylara ise "Holodomor" ismi verilmiştir. Holodomor kelimesinin Türkçe karşılığı 'açlıktan ölmek' anlamına gelmektedir. Yaşanan kıtlık döneminde dahi Sovyet yönetimi köylülerden iki milyon tona yakın tahıl alımı yapmıştır. (Ellman, 2007). Yaşanan baskı dönemlerinde Sovyetlerin içindeki diğer milletlerin kaybı daha fazla olsa da yaşanan dönemde hayatını kaybeden veya cezalandırılan insanların arasında Ruslar da bulunmuştur. Kıtlık politikasının sonucunda tam ölenlerin sayısı bilinmemektedir.

Stalin'in lideri olduğu Sovyetler Birliği'nde baskılar hayatın tüm döneminde devam etmiştir. İnsanların dini özgürlüğüne de baskılar devam etmiştir. Bu dönemde sadece İslamiyet'e ve Müslümanlara karşı önemler alınmamış Yahudilere karşı da

¹⁵ Tarım alanında yapılan bir uygulamanın adıdır. Çiftçinin ekim yaptığı toprağın sahibi(mülkiyeti) devlettir. Devlet köylülere bu toprakları belli ücretler karşılığında belli sürelerce kiralamaktadır. Kolektif tarım için Stalin tarafından uygulamaya koyulan bir projedir. Kolhoz sistemi ülkenin tarım üretim merkezi olarak bilinmiştir.

antisemitizm politikaları uygulanmıştır. Türkistan'daki siyasi ve sosyal gelişmelerin birçok kısmı dolaylı veya doğrudan bir şekilde Sovyetler Birliği ile ilgili olmuştur. Türkistan coğrafyasında önemli bir etkinliğe sahip olan Sovyetler Birliği'nin baskı politikası Stalin'in ölümüne kadar (1953) yılına kadar sürmüştür. Stalin'den sonra çeşitli devlet adamları göreve gelmiştir. En sonuncu devlet görevlisi ise Mihail Gorbaçov olmuştur.

4.4.Sovyetler Birliğinin Dağılması ve Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı

İkinci Dünya savaşı ile beraber dünyanın en güçlü iki ülkesinden biri konumunda olan, sahip olduğu sınırlar ile dünyanın en geniş yüzölçümüne sahip olan Sovyetler Birliği'nin çöküşü dünya tarihinde kendine yer bulmuştur. Sovyetler Birliği'nin “süper güç” olmasındaki süreç Sovyetler Birliği'nin tarihinden de önce başlamaktadır. Sovyetler Birliği'nin öncesi Çarlık Rusya'sına sonrası ise Rusya Federasyon'una dayanmaktadır. 70 Yıllık tarihinde birçok önemli tarihi olayı dünya siyasi tarihine kazandırmıştır. Büyük devletlerin çökme süreçleri oldukça tartışılır durumlar olmuştur. Sovyetler Birliği'nin çöküş sürecinde de birçok etken olay olmuştur.

Sovyetler Birliği sınırları içinde birçok farklı millete ev sahipliği yapmıştır. Birinci Dünya Savaşında başlayan milliyetçilik hareketleri Sovyetler Birliği'nin içine de sıçramış fakat kapalı bir ülke olmasından dolayı yönetim ve idareciler tarafından bu hareketler bastırılmıştır. Fakat Sovyetler Birliğince yapılan zorlamalar, baskılar, güç kullanarak yapılan her uygulamanın sonucunda Sovyetler Birliği'nin içinde bulunan azınlık milletlerin direnç göstermesine neden olmuştur. Devletin en çok baskı ve zorbalık uyguladığı milletler Azeriler, Kazaklar, Gürcüler, Kırgızlar, Özbekler gibi milletler olmuştur.

“Stalin zamanında sürgünler gibi, halklara karşı birçok suç işlenmiştir. II . Dünya Savaşı sırasında Kırım Tatarları, Kafkas halklarından Dağıstanlılar, Çeçenler, Karaçaylar, Çerkezler, Balkarlar, İnguşlar, Ahıskalı Türkler, Rusya'nın Avrupa bölgesinde yaşayan Povoljye Almanları ve diğer bazı halklar yerlerinden zorla Sibiry bölgesine ve Orta Asya Cumhuriyetleri'ne göç ettirilmiştir. Millî cumhuriyetlerin aydınları ve millî görüşü savunan yöneticiler görevlerinden uzaklaştırılmış, hapslere atılmış, sürgüne gönderilmiş veya toplu hâlde kurşuna dizilmişlerdir” (Şadıhanov, 2006).

Stalin döneminde güçlenerek devam eden bu baskıların sonucunda Sovyetler Birliği içerisinde bulunan diğer milletlerin ayaklanma çıkartmalarına sebep olmuştur. Çıkan

isyanların kanlı bir şekilde bastırılmasının ardından devletin otoritesi sarsılmaya başlamıştır. Stalin'den sonra gelen devlet görevlileri bu otorite zayıflığından mağdur olmuştur. Sovyetler Birliği'nin yıkılma sürecindeki bir önemli olay ise Alma-Ata'da gerçekleşen Jeltoksan olayları¹⁶ olmuştur. “Uzunca bir süre etkisini yitiren ceditçilik, daha sonra Gorbaçov'un açıklık ve yeniden yapılanma reformları sürecinde gerçekleşen demokratik ortamda, millî hareketlerin fikir ve ilham kaynağını oluşturdu” (Tekcan, 2015, s. 183). Kazakistan Komünist Parti birinci sekreterliğine Moskova yönetiminden Gorbaçov tarafından Rus Kolbin'in atanması ile Kazakistan halkını sokağa döken olaylar Sovyetler Birliği'ni zor duruma sokmuştur. Kazakistan'daki gençlerin sokağa çıkmasının nedeni ise bölgesel yönetim olarak da olsa halkı yönetenlerin kendilerinden yani Kazak halkından olmasını istemeleri olmuştur. Ayaklanma ve protestoların temelinde Kazak milliyetçiliği var olmuş ve Sovyetler Birliği'nin varlığına bir tehdit olmuştur. Protestolardan sonra Kazak milliyetçiliğinde ciddi artış yaşanmıştır. Merkez yönetimin altında gerçekleşen yolsuzluklar, adam kayırma olayları ve en nihayetinde Türkistan bölgesinin Ruslaştırılması ve Rus yöneticiler tarafından yönetilmeye zorlanması olayların beşiğini oluşturan nedenler olmuştur. Kazak gençleri tarafından başlatılan mücadele Moskova yönetimince “milliyetçilik hareketi” olarak değerlendirilmiştir. Protestolara katılan birçok genç, üniversite öğrencisi tutuklanmış ve cezalandırılmıştır. (Kara & Yeşilot, 2011). Atamanın gerçekleşmesinin üç yıl ardından 1989 yılında Kolbin'in görevinden alınmış yerine Kazak Nursultan Nazarbayev¹⁷ atanmıştır. Böylelikle Kazakistan topraklarında yaşanan protesto ve ayaklanmanın sonuçları iki taraf için de ağır olsa da Kazak halkının istediğini alması ile sonuçlanmıştır. SSCB'nin merkezileştirme siyasetinin yol açtığı sorunlara karşı, Kazakistan halkının başlatmış olduğu direniş Jeltoksan olaylarında kendisini göstermiştir. (Çelik & Çelik, 2018, s. 744). Çıkan protestoların altında Çarlık Rusya'sından itibaren uygulanan Türkistan

¹⁶ Alma-Ata olayları, Almatı olayları veya Jeltoksan olayları olarak da bilinmektedir. Kazakistan'ın en büyük şehri olarak bilinen Almatı'da gerçekleşen olaylar Sovyetler Birliği'ni zor duruma sokan en büyük ayaklanmalardan birisi olmuştur. Olaylar 1986 yılında aralık ayında gerçekleştiğinden dolayı Aralık kelimesinin Kazakça karşılığı olan “Jeltoksan olayları” şeklinde tarihe geçmiştir.

¹⁷ Nursultan Nazarbayev Kazak halkının bağımsızlığını kazanmasının ardından yapılan ilk seçim ile Cumhurbaşkanı seçilerek Kazakistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı olarak tarihe geçmiştir. Jeltoksan olaylarındaki duruşu ve politikası ile bağımsızlık mücadelesinde çok önemli bir yere sahip olmuştur. Nursultan Nazarbayev 28 yıl Kazakistan Devlet Başkanlığı görevinde bulunmuştur.

coğrafyasına yayılımcı politika, kozmopolitik stratejiler ve baskı, korku siyaseti yatmaktadır.

1986 Aralık ayında Almaata'da meydana gelen olayların temelinde, bütün bir tarih, sosyoekonomik ve siyasi unsurlar yer almaktadır. Bunların tarihi kökleri Çarlık Rusya'nın sömürge politikalarına kadar uzanmaktadır. Daha sonra Bolşevikler bu politikaları endüstrileştirme, kolektifleştirme ve bakir toprakların tarıma açılması süreçleriyle devam etmiştir. (Kara F. , 2012, s. 426). Jeltoksan olayları ile otorite ve karar mekanizması oldukça zayıflayan Sovyetler Birliği yönetimi, ülke içinde bulunan milletlere karşı daha hassas bir strateji uygulamaya başlamıştır. 1990 yılına gelindiğinde Sovyetler Birliği'nin yıkılma süreci gittikçe hızlanmıştır. Bu duruma gelinmesinde ülke içinde var olan etnik milletler, protestoların yanında yönetimin ekonomi ve teknolojik gelişmeler karşısındaki yetersizliği de neden olmuştur. 1990 yılına gelindiğinde Gorbaçov dizginleri elinden kaçırmıştır. Milli gelir hızla düştüğü gibi %500'e yaklaşan enflasyon yaşanmıştır. (Bulut, 2014, s. 9).

1991 Yılı Sovyetler Birliği için ve Balkan milletleri, Türkistan'da bulunan milletler için oldukça önemli bir yıl olmuştur. Meclisin Gorbaçov'a verdiği yetkileri geri alması ile beraber yönetim kolunda darbe meydana gelmiştir. Yönetimin iyice otoriteden düşmesi ile birlikte 1991 yılının ağustos ayında Sovyetler Birliği için yıkım süreci başlamıştır. Estonya ile başlayan dağılma süreci Ukrayna ile beraber devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nde siyasi olarak ve "birliğin" en önemli bölgesi olarak görülen Ukrayna'nın bağımsızlığını ilan etmesi Sovyetler Birliği'nin resmen yıkımını kanıtlar nitelikte olmuştur. Oluşan yönetim boşluğunda Sovyetler Birliği'ne tabi olan bütün azınlıklar bağımsızlıklarını ilan etme teşebbüsünde bulunmuşlardır.

"1991 yılı aralık ayı SSCB ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri açısından bir dönüm noktası olmuştur. 1 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nin temel taşı olarak görülen Ukrayna'da halk, bağımsızlık için halkoylamasına gidiyordu. Aynı gün, Kazakistan ve Ruslar ile Moldavya'da yaşayan Gagavuz Türkleri de başkanlık seçimi yapıyorlardı. (Çapa, 2019, s. 3).

Sovyetler'in dağılması ve Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlığını ilan etme süreci bir yıl içinde gerçekleşmiştir. Sovyetler Birliği'nden ayrılan ilk ülke Estonya son ülke ise Kazakistan olmuştur. Kazakistan 16 Aralık 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. 26 Aralık 1991 Yılında ise Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği fiilen dağıldığı ilan

edilmiştir. 1997 Yılında bağımsızlıktan 6 sene sonra Sovyetler Birliği'nden kalan sembolik başkent niteliği taşıyan Almatı başkent önemini Astana şehrine devretmiştir. Kırgızistan ise 31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığını ilk Cumhurbaşkanı Askar Akayev ile ilan etmiştir. Özbekistan devletinin bağımsızlığını ilan etme tarihi 1 Eylül 1991 olmuştur. Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov¹⁸ Türkiye ziyaretinde Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a "Ağabey" şeklinde seslenmesi Türkiye'nin Türk cumhuriyetler ile sıkı bağlar kurduğunu göstermiştir. (Çapa, 2019, s. 9). Türkistan'da bağımsızlığını ilan eden bir diğer Türk devleti ise Türkmenistan olmuştur. Türkmenistan 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını dünyaya ilan etmiştir. Sovyetler'in dağılma sürecinde de Sovyet yanlısı olarak gözüken Saparmurat Niyazov Türkmenistan devletinin ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Türkmenistan'ın kurucu devlet başkanı Saparmurat Niyazov görevinde 15 sene kalmıştır.

22.402.200 km²'lik coğrafyada SSCB'nin dağılması ile çıkan boşlukta 15 yeni devlet bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu devletler: Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Estonya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Letonya, Litvanya, Ukrayna, Moldova, Özbekistan ve SSCB'nin devamı niteliğinde olan Rusya devletleri ortaya çıkmıştır. SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan 15 devletin 3/1'ini Türk cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan) oluşturmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Asya'da oluşan siyasi Türk varlığını Türkçü-Turancı bir politika ile yanına almak istemiştir. Bu bağlamda Asya'daki Türk Cumhuriyetleri kendilerine Rusya'dan sonra yeni bir model arayışına girmiştir. 1991 Yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Turgut Özal bu oluşan boşluğu doldurmak istemiştir. Kültürel, siyasi ve ekonomik olarak bağımsızlığını ilan eden Türk devletlerine model olma hedefi içerisinde çeşitli işler gerçekleştirilmiştir. Bu politika değişimin önemli bir ayağı Türkiye'de TİKA' nın kurulmasıdır (Denizhan, 2010, s. 18). Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden ve resmi olarak tanınmasından sonra ülkeye ilk bürokratik ziyaret Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından yapılmıştır. Ziyarete iki ülke arasında uçak seferlerinin başlatılması, iki ülkenin karşılıklı olarak temsilciler açması gibi özel ve önemli kararlar alınmıştır. (Özdemir, 2018). Türkistan'da Türk devletlerinin

¹⁸ İslam Kerimov Özbekistan Cumhuriyeti'nin kurucu Cumhurbaşkanıdır. 1991-2016 yılları arasında devlet başkanlığı görevini üstlenmiştir. 2 Eylül 2016'da 78 yaşında hayatını kaybetmiştir. Türkiye'nin Özbekistan'ı tanıyacağını ilan etmesi ile beraber açılacak konsolosluk için Türkiye'ye yer tahsis etmiştir.

bağımsızlığını ilan etmesiyle ve tanınması ile beraber Türk siyaset literatürüne “Avrasya¹⁹” terimi dahil olmuştur. Avrasya teriminin ortaya çıkmasından sonra “Avrasyacılık” da bu dönemde siyasi literatüre giren isimlerden birisi olmuştur. Avrasya, tarih boyunca toplumların hâkimiyet mücadelesine şahit olan ve döneminin güçlü devletleri tarafından öncelikle ele geçirilmeye çalışılan bir coğrafyadır. Ayrıca, eski dünyanın merkezi olan Avrasya, tüm büyük dinlerin ve kadim felsefelerin ortaya çıktığı bir bölgedir (Özder, 2014, s. 67). Türkiye’nin Türk cumhuriyetleri ile ilişkileri sadece bürokratik ve diplomatik olmamış ekonomik olarak da girişimler olmuştur. Türkiye 1990’lı yıllarda ekonomik kalkınmaya başlamasından dolayı Türk cumhuriyetlerine dolaylı ve doğrudan olarak çeşitli yardımlarda bulunulmuştur.

Kazakistan, Eximbank kanalı ile Türkiye’den 200 milyon ABD Doları almıştır. Türkiye’den 158 Türk firması bu ülkede çalışmaya başlamıştır. Türkiye’ye eğitim için 1175 Kazak öğrencisi gelmiştir. Kırgızistan ile ilişkilere gelince, ilk yıllarda Türkiye bu devlete 75 milyon ABD Doları değerinde kredi vermiş ve 50 milyon ABD Doları değerinde bir yardım yapmıştır. Bu sayede, bu ülkeye en büyük yardımı yapan ülke statüsünü almıştır. Türk iş adamları çeşitli alanlarda 108 milyon Dolarlık yatırım yapmışlardır. Bunun dışında 600’e yakın Kırgız öğrencisi eğitim almak için Türkiye’ye gelmiştir. Özbekistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Türkiye’den 250 milyon ABD Doları kredi almış, bunun dışında Türk iş adamları bu ülkede yaklaşık 700 milyon Dolarlık yatırım gerçekleştirmişlerdir. Bu ülkeden 2000’e yakın öğrenci eğitim için Türkiye’ye gelmiştir. Türkmenistan’a açılan 91 milyon ABD Doları değerindeki kredi tümüyle kullanılmış, bunun dışında Türk iş adamları bu ülkede 1477 milyon ABD Doları tutarında yatırım yapmışlardır (İbrahimov, 2002, s. 66).

SSCB’nin dağılması Türkistan’da bağımsızlığını ilan eden Türk cumhuriyetler için milat değerinde bir öneme sahip olmuştur. Sovyetler Birliği’nin baskıları altında süren 70 yıllık sürecin ardından bağımsızlığına kavuşan Türk devletleri bağımsızlığına kavuşmuştur. Çarlık Rusya’sından itibaren 1991 yılına dek Türkistan’da süren sömürge, asimilasyon, baskı ve şiddetlerin ardından beş Türk Cumhuriyeti kurulmuştur. Kurulan devletler kültürel, siyasi, ekonomik alanlarda gelişimleri söz konusu olmuştur. Bağımsızlığını ilan eden Türk Cumhuriyetleri için geçmişe yönelik kültürel, sanat alanlarındaki değerleri için çalışmalar başlatılmıştır.

¹⁹ Avrupa ile Asya bölgelerini kapsayan bölgeye verilen isimdir. Bu bölge Türkistan, Orta Asya, Asya olarak da değerlendirilmektedir.

5. ABDURRAUF FITRAT'IN HAYATI ve EDEBİ KİŞİLİĞİ²⁰

Özbekistan tarihinin ilk profesörü olarak bilinen (M.Ö, 1992) Fıtrat 1886 yılında doğmuştur. Hem Özbekistan hem de Türk dünyası edebiyatında ve tarihinde çok önemli bir yere sahip olmuştur. Abdurauuf Fıtrat, yaşadığı dönemin zorluğuna rağmen eserleri ve yayınları oldukça fazla sayıda olmuştur. Çeşitli türlerde verdiği mücadeleler ile dikkat çekmiş olan Fıtrat, Stalin'in de dikkatini çekmiş ve ölüm ile cezalandırılmıştır. 1937 Yılında öldürülen birçok aydın gibi Fıtrat da 1956 senesinde yapılan araştırma ve soruşturma sonrasında, ölümünden 19 sene sonra suçsuz olduğu belirtilmiş ve aklanmıştır. “Kurulmuş suçlu bir örgütün olmayışı ve bulunan yeni malzemelere binaen” (Baltabayev, Nağmağlum Fıtrat, 1990) şeklinde açıklamalar ile Fıtrat'ın aklanması açık bir şekilde belirtilmiştir. Çeşitli suçlamalar ile infaz edilen aydın bir insanın ölümünden seneler sonra haksız yere öldürülmesinin ortaya çıkması edebiyat ve tarih açısından trajik bir olay olarak görülmektedir. “Çoğu insanın yaşamındaki trajedi omuzlarına yüklenen sorumluluklara bağlıdır.” (Cibran, 2012) Abdurrauf Fıtrat'ın da omzuna binen sorumluluk ve görev çok fazla sayıda olmuştur. Gerek devlet yönetiminde gerek ise edebiyat alanında aldığı sorumluluklar dönemin iktidar gücü tarafından sonunu getirmiştir.

Fıtrat, küçük ve orta halli olan bir tüccar ailesinin erkek çocuğu olarak ailesiyle yaşamıştır. 20. Yüzyıl için günümüz Türkistan coğrafyası ticaretin kalbi olarak nitelendirilirdi. Babası bu coğrafya içinde tüccarlık mesleğini icra ettiğinden dolayı maddi olarak da kötü sayılmayacak bir ailenin mensubu olmuştur. Babasının da kendini yetiştirmiş bir insan olması Fıtrat'ı da eğitim alanında başarılı olmasında teşvik edici güç olmuştur. Fıtrat'ın cedit hareketine katılımının İstanbul'a eğitim amacıyla gitmesiyle başladığı görülmektedir. Bunun en büyük kaynaklarından birisi ‘Ortak Baybulatovga Açık Hat’²¹ adlı yazısıyla görülmektedir. “... Hatta Buhara’da yeni başlayan Ceditçiler hareketine de karşıydım. Sonraları Ceditçiler hareketinin içinde yer aldım. O zamanki zihniyetimin etkisiyle eski Ceditçilerin teşvik ve yardımlarını alarak Türkiye’ye tahsil için gittim.” (Avcı, Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler, 2020) Fıtrat'ın kendi ifadesinde de görüldüğü gibi Ceditçilik hareketine ilk başlarda katılmadığını ve kendine uygun görmediği aşıkardır. Fakat fikirlerinin de olgunlaşması ile Ceditçilik

²⁰ Abdurauuf Fıtrat'ın hayatının ve edebi şahsiyetinin araştırılmasında kullanılan kaynak Yusuf Avcı'nın “Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler” adlı çalışması olmuştur. Hayatı hakkında detaylı bilgiler bu çalışmanın içindedir.

²¹ Abdurrauf Fıtrat'a karşı yapılan suçlamalara binaen açıklamalarını yaptığı yazıdır.

hareketine daha sonra, İstanbul'a eğitim için gitmeden hemen önce katılmaya başlamıştır. Fıtrat'ın bu kararı hayatındaki zıt kararlarına ve fikirlerine yön verecek olan en önemli kararlarından birisi olarak görülmüştür.

Fıtrat'ın diğer yazar ve düşünce insanları gibi hayatı boyunca zıt düşüncelere ve fikirlere sahip olduğu bilinmektedir. Bu durum tarihte birçok yazarda mevcut olan bir durum olmuştur. Tasavvufa olan ilgisini daha sonraki zamanlarda kaybeden Fıtrat, Türkçülük gibi keskin bir fikri akımda kendisini bulmuştur. Bu durum Fıtrat'ın hayatındaki zıtlıklarından sadece bir tanesine örnek olarak gösterilebilir. “Düşünce tezatlarıyla bütündür. Zıt fikirlere kulaklarımızı tıkamak, kendimizi hataya mahkûm etmek değil midir?” (Meriç, 2018) Düşüncenin tezatlar ile bütün olduğu fikrini Fıtrat'ın hayatında ve eserlerinde görmek mümkün olmuştur. Platon'un “...Düşüncelerden nefret etmek kadar kötü bir şey yoktur” (Platon, 2020) söylemini Fıtrat'ın şahsında ve eserlerinde rastlanılır. Dönemin Osmanlı devletinde görülen aydınlanma, yenilenme hareketi olan Genç Türkler (Jon Türkler) hareketinin bir benzeri yine aynı tarihlerde 1908 senesinde Buhara topraklarında görülmüştür. Yaş Buharalılar hareketinin Jön Türkler hareketinin sadece tarihi bazda benzerlik göstermez ayrıca muhteva olarak da benzerlik göstermektedir. Yaş Buharalılar hareketi ile Ceditçiler İstanbul'a öğrenci gönderip eğitim almalarını ve yenilikleri Buhara'ya getirip hizmet vermesini amaçlamışlardır. Bundan dolayı, Anadolu'da olan Osmanlı Türkleri ile Türkistan'daki Türkler arasında edebiyatı köprü ve araç olarak kullanılarak kültürel bir bağ kurulmasına zemin hazırlanmıştır. Fıtrat'ın sadece İstanbul'a gitmesi kendisi için önemli olmamıştır. Kurdukları teşkilatın mensuplarını da İstanbul'a götüren Fıtrat, sadece kendi eğitimi için bulunmamış ayrıca teşkilat üyeleri için de İstanbul'da hizmet etmiştir. İstanbul'a gelmesi ile sorumluluk alanlarını da genişletmiş olur. İlk eserlerini İstanbul'da yazması, kurulan gizli teşkilat adına faaliyetlerde bulunması, tercüme çalışmalarını yürütmesi, Türk dünyasının farklı bölgelerinden önemli isimler ile tanışması Fıtrat için İstanbul'u farklı kılmıştır. Fıtrat İstanbul'a gittikten sonra tanınırlığı, eserleri artmıştır. Fakat Fıtrat'ın eserleri İstanbul'a gitmeden önce de bulunmaktadır. Hatta Fıtrat'ın yazdığı eserlerin büyük kısmı Farsça olduğundan ve büyük ilgi duyulduğundan dolayı Tacik edebiyatının da kurucusu olduğu belli kaynaklarda ileri sürülmüştür. “Ayni 1926'da yazmış olduğu ‘Numune-i Edebiyatı-ı Tacik’ adlı kitabında, Fıtrat'ın ruh dünyasını gayet güzel bir

şekilde ifade eden Tacikçe gazelini verir ve Fıtrat'ı Tacik Sovyet edebiyatının kurucusu olarak gösterir.” (Kasım, Fıtrat, 1991).

Abdurrauf Fıtrat, Türkistan coğrafyasının en zor dönemlerinden birinde yaşamış bir aydındır. Hem çalışmaları hem de kişiliği olarak tek yönlü biri değil, çok yönlü olarak çalışmalar gerçekleştirmiştir. (Kocaoğlu, 1982-1983). Fıtrat, eğitimini diğer Ceditçi aydınlar gibi hem Türkistan'da hem de Osmanlı Devleti'nde almıştır. Abdurrauf Fıtrat, İstanbul'a geldikten sonra yine İstanbul'da üç eser yayımlamıştır. Bu eserler şunlardır: Münazara (1901), Seyyah-i Hindi (Hindistan Seyahatnamesi, 1911), Sayha (1911). Bu eserleri Farsça kaleme alan Fıtrat, yine eğitici ve öğretici içerikleri yazmayı amaçlamıştır. Fıtrat'ın İstanbul'da yaptığı en önemli işlerden bir tanesi ise İsmail Bey Gaspıralı'nın *Darü'r Rahat Müslümanları* adlı eserini Fars diline çevirmesi olmuştur. Abdurrauf Fıtrat'ın İstanbul'da bulunduğu dönemde kendisine sadece edebi açıdan birikim sağlamamış ayrıca siyasi ve ideolojik olarak da birikimini elde etmiştir. Bu birikimi İstanbul'da tanıştığı dönemin İttihat ve Terakki üyeleri ile sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde görülen bu fikir hareketi sonra bir parti daha sonra ise iktidar gücü olmuş, devletin yönetiminde söz sahibi olan bir topluluk olmuştur. Genç Osmanlılar (Jön Türkler) gibi benzerlik gösteren bu grup Türkistan'da da aynı amacı taşıyan Ceditçi hareketin öncü isimlerinden olan Fıtrat'ı da etkilemiştir. Fıtrat'ın eserlerinde Osmanlılık, Türkçülük, İslamcılık gibi fikirlerin etkisinin görülmesi İstanbul'da İttihat ve Terakki üyeleri ile tanışıp onların çevresinde olması gösterilmektedir. (Avcı, 2020). İstanbul'da aldığı eğitim sonra ülkesine dönen Fıtrat, sadece çevresi tarafından değil ülkesinde de tanınan bir edebi kişilik olmuştur. Onun kazandığı bu şöhret Fıtrat'ın ileriki yaşantısı için güç sağlamıştır. İleriki hayatında siyasi görevler, devlet içinde görevler, kendi hayatında önemli kararlar almasına yardımcı olacaktı. Ülkesine edebiyat alanındaki şöhreti ile dönen yazar, dönemin önemli isimlerinden olan Çolpan'ı da etkisi altına aldığını yine kaynaklar aracılığı ile görülür. (Avcı, 2020). Yazdığı Sayha isimli şiiri ile hem edebiyat çevresinin hem de devlet yönetiminde hâkim olan Rus devlet adamlarının da dikkatini çekmiş ve bu zamandan itibaren ilk kez doğrudan olarak takip altına girmiş olmuştur. Yazdığı bu şiir ile takip edilmeye, dikkatleri çekmeye başlamasının sebebi ise şiirin içeriği olmuştur. Fıtrat, İstanbul'dan döndükten sonra milli konularda ve bağımsızlık ile ilgili konulardaki farkındalığı eserlerinde, özellikle şiirlerinde görülmektedir. Bu konuda en belirgin örneklerden birisini ise B. Kasım vermiştir. “Sayha'yı okuyan kişileri, sadece

Buhara hükümeti değil, Rus hükümeti de takip etmeye başladı. Çünkü bu şiirlerde her şeyden önce Buhara'nın bağımsızlık mücadelesinin dile getirildiği görüşlerini açık bir şekilde ifade ettiği görülüyordu.” (Kasım, 1992). Fıtrat'ın bu dönemde sadece tanınırlığı artmamış ayrıca Buhara hükümetinin de düşmanlığını da kazanmıştır, tanıdığı ve sohbet ettiği insanlar tespit edilmiş ve yaptırım uygulanmıştır. Dönemin hükümeti tarafından ve devlet adamları tarafından tehlikeli görülen Abdurrauf Fıtrat'ın katılım sağladığı düşünce akımı olan Ceditçilik hareketi de devlete karşı tehlikeli unsur olduğu görülmüştür. Ceditçilik hareketinin ve Fıtrat'ın merkez hükümet olan Buhara hükümeti için ve Rusya için ne kadar etkili faktör oldukları bu örnekler ile gösterilmektedir. 1913'de Buhara'ya dönen Fıtrat'ın siyasi etkinliği Ekim olayları ile 1917'de başlamıştır. (Todjibayeva Komila Sobit qizi, Bakhodirovna;, & Sobit qizi, 2018). Ekim olaylarından sonra, olayların içindeki etkinliği ile dikkat çeken Ceditçiler dönemin hükümdarı tarafından yakalanarak çeşitli cezalar verilmiştir. Bu uygulamanın sonunda ise Buhara'da bulunan Cedit hareketine katılan ve olaylar içinde etkin olan birçok aydın şehri ve ülkeyi terk etmiştir.

5.1.Fıtrat'ın Çevresindeki Siyasi Olaylar

Her fikri hareketin ve düşüncenin uğradığı çeşitli değişimler Cedit hareketinde de görülmüştür. Ekim 1917 olaylarından sonra Cedit hareketi düşüncesinde ilk olarak ikiye bölünme görülür. Sağ ve sol cenah olarak ayrılan düşünce hareketinin Fıtrat sol kanadında liderlik görevi yapmıştır. Rusya'da gerçekleşen olayların akabinde Türkistan'da insanları kutuplaştırmıştır. Sadece insanlar değil fikirler ve fikir hareketlerini de kutuplaştırmıştır. Ceditçiler Ekim olaylarını kendileri için bir fırsat olarak görürken olayların sonunda kendileri olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. 1917 olayları ceditçilerin eski yekpare görünüşlerini ve yapılarını bölmüş ve eski birlik içinde oldukları gücü kaybettirmiştir. Fıtrat Ceditçi hareketin içinde yer alan militarizm taraftarı kişi ve aydınların karşıtı bir görüntü sergilemiş ve eğitimci, ilim insanı, devlet adamı kimliğinde olmaktan yana görünmüştür. Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesinin askeri mücadele ile yeterli olmadığını anlayan Fıtrat, Ruslar ile sözde bir anlaşma ile sulh sağlamak istemiştir. Kurulan Buhara Cumhuriyeti'nin eğitim işleri ile meşgul olmak istemiştir. Hem dönemin kadimci görüşe sahip okulları hem de dönemin Rusya'sı tarafından mevcut verilen eğitim yeterli ve zararsız görülmüştür. Fakat Fıtrat ve Ceditçi düşünce hareketinin içindeki arkadaşları bu verilen eğitimi çok yetersiz görmüştür. Kadimciler ile Ceditçiler

arasındaki fikir ayrılığı birbirlerini zıt düşünce ve hareket olmalarından dolayı kaynaklanmıştır. Muhallifler okulların dine ve hükümete karşı olduklarını, ceditler ise tam tersini savunmuşlardır. Sonuçta ceditçiler ve kadimciler diye birbirine düşman iki grup ortaya çıkmıştır. (Hocayev, 1997). Okullarda verilen eğitim konularından kız çocuklarının mahrum kalması ve verilen eğitim alanlarının yetersiz olması Ceditçilerin görmüş olduğu en büyük eksiklik olmuştur. Kadimcilerin savunduğu ve desteklediği eğitim sistemi, eğitim gören çocukların tek bir kalıptan eğitim almalarını ve düşüncelerini destekleyen bir sistem olarak görülür. Ceditçilere göre ise bu bakış açısı kusurlu olmuştur. Sadece Ceditçilere göre değil, toplum bilimci, tarihçi, matematikçi ve Bertrand Russell'e göre de bu veya buna benzer bir eğitim yöntemi hatalıdır. "Eğitimin amacı bütün insanları aynı biçimde düşündürmek değil, her birini kendi kişiliğini en iyi ortaya koyacak biçimde yetiştirmektir." (Russell, 1996). Nitekim Ceditçiler için de Usul-i Cedit okullarında yetiştirdikleri öğrencilerin; matematik, coğrafya, tarih gibi konulara hâkim olmalarını daha sonra ise kendileri ve alanları için bu alandaki öğrendikleri bilgileri kullanmalarını amaçlamışlardır.

1917 Olaylarının ardından Buhara'da kalan veya Buhara'ya dönen Ceditçi hareketine katılım sağlayan insanlar dönemin hükümeti tarafından tutuklanmış ve çeşitli yaptırımlara uğramıştır. Belirli kaynaklara göre ise Buhara'da bulunan Fıtrat ve dava arkadaşları çeşitli işkencelere günlerce maruz bırakılmıştır. Olayların ardından Yaş Buharalılar büyük yara almıştır. Olaylar sırasında birçok insan ölmüş, yaralanmıştır. Şehir ise günlerce ateş altında kalmış birçok bina, yapı zarar görmüştür. Buhara hükümetinin emiri olaylar için pazarlık yapar ve şehirde olan saldırıların kendisi tarafından durdurulması için Fıtrat'ı ve yanında birkaç arkadaşını hükümete teslim olmasını istemiştir. (Kasım, Fırat Hakıda Kayıdları, 1992). Fıtrat'ın olaylar karşısındaki duruşu ise ılımlı ve ara bulucu olmuştur. Yaş Buharalıları da ikna eder ve çatışmalar bir süre sonra durur. Olaylarda dikkat çeken bir isim Enver Paşa olmuştur. Bolşeviklerin Türkistan halklarına bağımsızlık sözünü vermesinin ardından kurulan cumhuriyetler yine Ruslara bağlı olmuştur. Bunun ile birlikte devlet başkanları da Moskova'dan atanmıştır. Bu duruma karşı başkaldırı hareketi olarak ise Buhara ve Taşkent'te Basmacılık Hareketi başlamıştır. Enver Paşa, Türkistan'da bulunan Türklerin tek çatı altında bağımsızlık mücadelesi vermesinde çok etkili olmuştur. Öncesinde dönemin Buhara emiri ile sonrasında Bolşevikler ile Basmacı Hareketi ile mücadele eden Türkistanlılar, kısa dönemde çok sayıda askeri çarpışmaya da maruz

kalmışlardır. Abdurrauf Fıtrat ile birlikte bağımsızlık mücadelesi veren bir önemli isim ise Feyzullah Hocayev olmuştur. Hocayev, bağımsızlık mücadelesini Fıtrat ile beraber yürütmüş Özbek siyaset tarihinin en önemli isimlerinden birini teşkil etmektedir. 1920’de kurulan Buhara Sovyet Cumhuriyeti’nin devlet Başkanlığını yapmıştır. Bu devletlerin ömürleri oldukça kısa olmuştur. Bunun sebebi ise Rusların Türkleri bir araya getirmeme amaçları ağır basmıştır. Keza Buhara Halk Cumhuriyeti’nin milliyetçilik ve sosyalizmi sentezleyerek bir yapı oluşturmak istemesi ve bütün olarak sosyalist devlet yapısını kabul etmemesi Stalin’in de dikkatini çekmiştir. “İki tane katılmayan Şuralar Cumhuriyeti, (Harezmi ve Buhara gibi sosyalist olmayan cumhuriyetler kastedilir) vardır. Sosyalist olanlarda olduğu gibi, sosyalist olmayanlar da şüphesiz, bazı yoldaşlar, sosyalizme geçme mücadelesi verme içindeki (mahalli) aktif fikri akımlar dönemini geçerek, kısa zamanda günümüzde kurulmakta olan Sovyet ittifakına, katılacaklarına inanmadılar.” (Baltabayev, 1992, s. 21). Ceditçileri amaçları da Türkistan Türklerini bir çatı altında eğitim, dil ve iş alanlarında bir araya getirmek olmuştur.

5.2.Fıtrat’ın Çalışmaları

Abdurrauf Fıtrat, varlığını edebiyat ve dil alanlarında göstermek ile kalmamış ayrıca devletin çeşitli yüksek kademelerinde de görev almıştır. Bu kademelere örnek; 1921 yılında Buhara Cumhuriyeti’nin Eğitim Bakanlığı görevi olmuştur. Bakanlık görevini yerine getirdiği süre boyunca Türkçe meselesini de oldukça önemseyen Fıtrat, o dönem devletin resmi dilini Türkçe yapmıştır. (Eraslan, 1996). İlk eserlerinden olan *Beyânât-ı Seyyâh-ı Hindî* (1911) eserini İstanbul’da, Farsça yazmıştır. Daha sonraki yıllarında, milliyetçi fikirlerinin de oluşması ile eserlerinde ve halka karşı olan hitabetinde ise Özbek Türkçesine dönmeye başladığı görülmektedir. Eserlerinde ilk olarak Farsçayı tercih eden Fıtrat, Arapça, Urduca, Rusça gibi lisanlara da kullanmıştır. Fıtrat devlet adına yaptığı çalışmaları sadece dil ve edebiyat alanında yapmamıştır. 1921’de dönemin devletin anayasasında çeşitli düzenlemelerde bulunmuştur. Bu düzenlemelerin içinde sosyalizmin temel taşlarından olan özel mülkiyetin olmadığı ortak mal varlığı algısını ortadan kaldırmak istemiştir. Bunun ile birlikte miras yasasını da düzenleyerek Ruslar tarafından dikkat çekmiş ve cezalandırılacak kişilerin var olduğu kara listeye alınmıştır. Bunların dışında Fıtrat’ın devlet içinde üstlendiği görevler sırasında Buhara hükümeti ile Türkiye Büyük Millet

Meclisi ilişkiler üst düzeye çıkmıştır (Avcı, Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler, 2020).

Bulunduğu toplumdaki hem dini hem de sosyal eksikliklerin üstünde eserlerinde de durmuş ve bunları eleştirmiştir. Din adamları tarafından dinin yanlış yorumlandığından ve toplumu bu maneviyatta yanlış yönlendirildiğini düşünen Abdurrauf Fıtrat, birçok tiyatro eserinin de Buhara’da sahnede oynatılması ile birlikte toplumu bu araç ile de doğru yönlendirmeye gayret etmiştir. Türkiye’de 1912 yılında çıkan edebi bir akım olan, Genç Kalemler topluluğunun amaçlarından birisi olan dilde sadeleşme çabasını kendilerinden sonra Türkistan’da meydana gelen Genç Buharalılar oluşumu arasında da dar anlamda ve kısıtlı ölçüde benzerlikler görülebilmektedir. Genç Buharalılar hareketi, temelde dilde sadeleşmeyi, öz dili (Özbekçeyi) kullanmayı amaçlayan bir oluşumdur. Abdurrauf Fıtrat ise bu oluşumdan etkilenmiş bir devlet adamı, fikir insanı, eğitmen olarak fikirlerini ve düşüncelerini şekillendirmiştir. Türk edebiyatının tarihi dönemleri içinde varlık göstermiş olan Genç Kalemlerin fikir insanlarından Ömer Seyfettin’in “Yeni Lisan” makalesi ile Fıtrat’ın “*Tilimiz*” adlı eseri hem içerik hem de ismen benzerlik göstermektedir. Osmanlı Devleti içinde çıkan Genç Kalemler, İttihat ve Terakki gibi hareketin içinde bulunan isimler ile Abdurauf Fıtrat’ın hem fikirlerinde hem de kişiliğindeki benzerliğin sebebi ise İstanbul’da bu çevreden pek çok insan ile tanışması ve aynı ortamda bulunmasından kaynaklanmaktadır.

5.3.Fıtrat’ın Ölümü

Abdurauf Fıtrat’ın ölümü 1820-1937 yılları arasında aktif olarak Ceditçilik hareketine katılan diğer aydınlar gibi karanlıkta kalmıştır. Fıtrat’ın ölümünden sonra yapılan araştırma ve incelemeler ile öldüğü ortaya çıkartılmış ve kanıtlanmıştır. 1937’de Sovyetler Birliği’nin de içinde bulunduğu kaos ortamı neticesinde Ceditçi aydın isimler aceleci karar sonucunda tutuklanmış ve idam edilmiştir. 1937’de Rusya kendi içindeki “Büyük Temizlik” adı altındaki ülkenin içindeki sağ ve sol grupların çatışma halinde olduğu ve devlet Rusya hükümeti tarafından yapılan operasyona verilen sürecin adı olmuştur. Bu süreç içinde Rusya hükümetinde görev alan liderler ve yöneticiler kendilerine karşı yapılan her hareketi tehlike olarak görmüş ve gerek Rusya içinde gerekse Türkistan’daki olaylara ve kişilere doğrudan müdahale etmişlerdir.

1937'nin bir diğ er yönü ise Türkistan'daki olaylar olmuştur. Milliyetçilik, Türkçülük vb. fikri akımları tehlike olarak değ erlendiren Stalin, bu fikirlere yönel en, bu fikirleri yazan, düş ünen her aydını ölüm ile cezalandırmıştır. Ceditçi aydınların birçoğ unun ölümünün mahkeme kararı idam edilmelerinden sonra hazırlanmış ve çıkartılmış tır. Bu durum Ceditçi aydın kiş ilerinin ne kadar adaletsiz bir ortamda yargılandıklarının haklı kanıtı olduğunu göstermiştir. İktidar güç tarafından öldürülen aydınların olduğu bu dönem repressiya ²²adı ile anılmaktadır.

Abdurauf Fıtrat'ın da öldürüldüğü dönem Repressiya dönemi olmuştur. Bu dönemde sadece Fıtrat değ il, özellikle 1937-1938 yıllarında Türk dünyasında milli sembolleri kullanan, dönemin iktidarını eleştiren, iğ neleyici yazılar yazan, yazılarında Türklük vurgusu yapan yazarların tümü bu adaletsiz yargılanma ile karşı karşıya kalmış ve hapisanelerde tutulmuş hatta bazıları öldürülmüştür. SSCB'de fikirler ve fikir hareketleri oldukça tehlikeli bir konu görülmüş ve mevcut güç tarafından repressiyada olduğu gibi çeş itli tedbirler alınmıştır. Fıtrat'ın cezası ise belli bir süre hapisanede geçirmek olmuş daha sonra ise öldürölmesi olmuştur. İkinci Dünya Savaş ından hemen önce gerçekleş en bu olaylarda Sovyetler Birliğı merkeziyetçi otoritesini hem Sovyetler iç ine hem de Sovyetler Birliğı'nin dış ına göstermek istemiştir. İkinci Dünya Savaş ında Sovyetler'in direkt düş manlarından birisi olan Almanya'da da çeş itli uygulamalar uygulanmıştır.

Ceditçi aydınlarının birçoğ u (Fıtrat dahil) Alman gizli servisi ile iş birliğı yaptığı suçlamaları ile yargılanmıştır. Bunun sebebi ise direkt vatan hainliğı suçlamalarının somut yanının gösterilmek istenmesinden kaynaklanmıştır. Fıtrat'ın da adli iddianamesine Özbekistan'da Alman gizli servisine çalış tığı yazılır ve mahkemeler ve savcılar aracılığı ile bu suçlama imzalanır. (Avcı, 2020). Fıtrat'ın mal varlığına devlet tarafından el konulması; özel mülkiyet serbestliğıni, miras hakkını savunan birisi için tezat bir cezalandırma olmuştur. Abdurauf Fıtrat ve diğ er kalem, mücadele arkadaşlarının nasıl, nerede ve ne zaman öldürölldüğü o zamanın resmi kayıtlar ile doğrulanamamıştır. İlerleyen dönemlerde ise Fıtrat ve diğ er aydınların kurş unlandığı

²² Presse kökünden türetilen Repressiya sözcüğü Rusçada sözlük anlamının dış ında, Stalin yönetiminin 1937-1938 yılları arasında uyguladığı “özel ve baskıcı” yönetim anlayış ını ifade eden bir terim olma özelliğıne de sahiptir. Repressiya hareketi SSCB İç iş leri Halk Komiserliğınin 30 Temmuz 1937 tarih ve 00447 sayılı yazısıyla baş latılmış tır.” (Dilek, Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya., 2019, s. 34)

gün devletin resmi makamları tarafından 5 Ekim 1938 olarak aktarılır. Fakat bazı iddialara göre Taşkent'e yakın Humdan tarafından kurşun seslerinin işitildiği ve dönemin merkez devlet gücünün idam cezasına çarptığı insanları burada kurşunladığı olmuştur. Bu cezalandırılan insanların büyük kısmı Ceditçi fikir hareketine katılan Türkistanlı yazar ve aydınlar olmuştur. Bunlara örnek ise Abdurauf Fıtrat, Abdullah Kadiri, Çolpan gibi yazarlar gösterilir. Kadiri'nin oğlu babasının nasıl, nerede, ne zaman öldürüldüğünün peşime düşer ve bölgede araştırmalar yaparak görgü tanıklarını aramıştır. Sovyetler'in bu katliamlarına katılan ve görev alan birini bulan Mesud Abdullaev, bu kişinin söylediklerini şöyle aktarır:

“Geceleri kurşun sesinden uyuyamamak da genç yaşta kurşunlananların acılarından feryatlarından bıkip, nefessiz kalarak boğulur gibi olunca yataydık. Ertesi gün, ne olmuş diye tepelik yere giderek, üstlerine ileri geri rastgele toprak atılmış başı, ayağı, kolu dışarıda kalmış cesetleri görünce sevap olur diye üstlerine toprak atıp birer kelime kur'an okurduk... Kurşun sesleri eski Humdan tarafından geliyordu. Sonra devlet tepeliği bozup yerinde depolar yaptı. Tepeliğin toprağını Humdan'a taşıdılar. Duyduğuma göre toprak kerpiç yapmaya yaramadığından onu başka toprakla karıştırarak kullanmışlar. Belki babanızın cesetleri o tepedeki topraktır.” (Abdullaev, 1991).

Sovyetler Birliği'nin uyguladığı bu baskı politikası sonucu dönemin ileriye dönük aydın isimleri, yazarlar ve devlet adamları katı yöntemler ile susturulmak istenmiş ve öldürülmüştür. Stalin tarafından katı kurallar ve cezalandırmalar ile dönemin önde gelen isimlerinin fikirlerinden çekinmiş, Sovyetler'e zarar verileceği düşünülmüş ve bu isimlerin duyulmasını bu gibi cezalar ile susturmak ve ortadan kaldırmak için uygulanmıştır. Fikirlere ve düşüncelere uygulanan siyasi baskı fikirleri ortadan kaldırmaz fakat bu baskıların sonucunda fikir göz önünden uzaklaştırılır. Stalin de Sovyetler Birliği içindeki Türk milletini uyandıracak, aydınlatacak, bağımsızlığa götürecek bu fikir hareketini baskı altına alarak sindirmek istemiştir.

Fakat tarihin ileriki dönemlerinde Türkistan'da çeşitli fikir hareketleri ve bağımsızlık mücadeleleri devam etmiştir. Bunların arasında en ciddi olanlar Jeltoksan²³ olayları olmuş sonrasında gelen yıllarda ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türk cumhuriyetleri kurulmuş ve bağımsızlıklarına

²³ Jeltoksan olayları 1986'da Kazakistan'da meydana gelen ayaklanma hareketidir. Ayaklanmalar Aralık (Kazak Türkçesinde Jeltoksan)da gerçekleştiği için Jeltoksan olayları olarak bilinir. Olayların temelinde Kazak liderinin görevden alınıp yerine Rus liderinin getirilmesine karşı çıkan protestolar sonucu gerçekleşmiştir. Türkistan tarihinde çok önemli yere sahip bu olay Sovyetler Birliği'nin dağılmasının nedenlerinden biri olarak gösterilmiştir.

ulaşmışlardır. Bu fikri hareketlerde ve bağımsızlık mücadelesinin sonucunda Fıtrat dahil birçok aydın, vatandaş hayatlarını kaybetmiştir. 5 Ekim 1938’de toplu olarak öldürölen aydınları anmak için bu tarih milli yas günü ilan edilmesi teklif edilmiştir.

6. ABDURAUUF FITRAT'IN ESERLERİ ve ÇALIŞMALARI

Ceditçi birçok yazar, düşünür, ilim insanı fikirlerinin her alanda yayılmasını ve karşılık bulması için edebiyatın araç ve dallarını kullanmışlardır. Özellikle bu dönemde Mahmud Hoca Behbudi'nin öncülük ettiği ve sahneler kurduğu tiyatro alanında verilen eserlerin bolluğu dikkat çekmiştir. Ceditçi düşünce içinde var olan hemen hemen her yazar tüm edebi türlerde eser vermeye gayret etmişlerdir. Fıtrat da edebi türlerin birçoğunda eser vermiş bir aydın olarak dikkat çeken dönemin fikir insanlarından olmuştur. Fıtrat özellikle gazetecilik, dergicilik ile başlayan yayın hayatında daha sonrasında Türkistan'da o dönem için yeni bir tür olan tiyatro eserleri ile uğraşmış ve çok sayıda tiyatro piyesi yazmıştır. Fıtrat'ın her eserinde Türkistan'daki olayları, durumu görmek mümkündür. Şiirlerinde duygularını, hikayelerinde eksiklikleri, tiyatro eserlerinde toplumun sahip olması gerektiği nitelikleri, gazete ve dergilerde ise dönemin güncel olaylarını kaleme alarak gerçek bir şekilde çok yönlü insan olduğunu göstermiştir. Sovyetler Birliği'nin yöneticilerinin gözlemleri doğrultusunda eserlerinde dini değerlere yer verildiği görülen Fıtrat'ın eserlerinin okutulması, yayımlanması hatta eserlerinin isminin dahi anılması yasaklanmıştır. İyi bir tasavvufçu olduğu bilinen Fıtrat, eserlerindeki dini konulara sadece olumlu açılardan değinmemiştir. Dini konuların birçoğunda da iğneleyici bir üslup kullanmıştır. Burada dini kullanan insanların, inanan insanların üzerinde kendilerini bilgisiz insanlar yapmaya başladığına inandığını ifade etmiştir. Fıtrat'ın bu şekilde hiciv sanatını iyi kullanması sonucunda birçok edebiyatçı ve tarihçi Fıtrat'ın tasavvuf ile ateizm arasındaki çok önemli olan konumunu eleştirmiştir. Bu eleştirilerin bazıları Fıtrat'ın eserlerinde ateizm bulgularının olduğunu bazıları ise aksine dinin istismarı konusundaki endişelerinin sert bir şekilde eleştirisi olduğunu iddia etmiştir. Tüm bunların karşısında Fıtrat, İslami konularda ve milli konularda duruşunu bozmamış aksine bu iki konuda dik duruşunu göstermiştir. Kendisinin de ölümünü hazırlayan konu da milli ve dini konulardaki duruşu olmuştur. Fıtrat birçok alanda ve birçok konu ile ilgili eserler yazmıştır. Eserler Farsça, Özbekçe yazılmıştır. Roman, şiir, tiyatro, makale, tercüme, musiki, dil gibi alanlarda eserler veren Fıtrat, İsmail Bey Gaspıralı'nın eseri olan *Darurrahāt Müslümanları* adlı romanın tercüme çalışmasını yapmıştır.

Dil, siyaset, edebiyat alanları dahil birçok türde eser veren, çalışmalar gerçekleştiren Fıtrat üzerinde en çok durduğu konulardan dil olmuştur. Çalışmalarının başında kendisi dahil toplumun hangi Türkçenin hangi türünü konuştuğunu merak etmiş ve çalışmalar yürütmüştür. Fıtrat'ın bu çalışmaları içinde Moğol dili dahi vardır. Moğol dilini "Bizim Bilmediğimiz Dil" adıyla yayımlamıştır. Fıtrat'ın Moğol dili hakkında yaptığı bu çalışmayı çok kısa bir süreçte tamamlaması çalışkanlığını, çok önemli ilim insanı olduğunu ve çalışmaları konusunda çok güçlü olduğunu göstermiştir. Özellikle dil alanındaki çalışmalarının neticesinde kendisine Profesör unvanının verildiği bilinmektedir. Fıtrat unvanını sadece dil alanında yaptığı çalışmalarının karşılığı olarak almamıştır.

Fıtrat dil alanındaki çalışmalarını gerçekleştirirken çoğunluk ile Kaşgarlı Mahmut, Ali Şir Nevai, Edip Ahmet Yükneki gibi isimlerden ve eserlerinden faydalanmıştır. Özellikle Ali Şir Nevai ve Kaşgarlı Mahmut'un Fıtrat'ın fikirlerinde ve çalışmalarında izleri çokça görülmektedir. Kendisinin ve toplumunun hangi Türkçenin hangi lehçesini konuştuğunu Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserindeki Türk dilinin kollarının anlatıldığı bölümden öğrenmiş ve tahlilini de yine bu eserden yapmıştır. Kaşgarlı Mahmut'un Türk dillerini Doğu-Batı, Güney-Kuzey gruplarına ayırması ile günümüzde de kullanılan mevcut lehçe tasniflerinin yapı taşı oluşturmuştur. Bu eserleri okuması ve değerlendirmesi ile birlikte Fıtrat kendisinin ve bağlı olduğu boyunun hangi Türkçeyi kullandığını öğrenmiş ve ikna olmuştur. Bunların ardından Çağatay dilini zenginleştirmek ve hala kullanımda tutmak için eserler vermeye çalışmıştır. Ürettiği dil çalışmalarının yanı sıra edebiyat ve dil toplulukları kurmuş Çağatay dilini canlı ve modern tutmak istemiştir. Kurduğu topluluklardan birisi ise Çağatay Gürüngü olmuştur. Çağatay Gürüngü'de genel amaç Özbek dilini geliştirmek, Özbek edebiyatını zenginleştirmek ve imla gibi güncel konularda varlık göstermek olmuştur. Fıtrat'ın başkanlığını yaptığı bu topluluk hem dil hem de edebiyat açısından derin amaçlar taşımıştır. Fıtrat'ın verdiği eserlerin yanında böylesine önemli bir oluşuma liderlik etmesi ise onun çok yönlü kişiliğini ve ilim insanlığındaki başarısını göstermiştir.

Fıtrat Türkçenin çok özel ve zengin bir dil olduğunu biliyor, diğer dillerin karşısında haksızlıkların edildiğini düşünüyordu. Özellikle Farsça ve Arapça karşısında

Türkçenin yetersiz olmadığını eserlerinde de ifade etmiştir. Türkçe dili ve Türkçe dilinin önemi ile ilgili “Tilimiz” adlı bir makale yazmıştır. Türkçenin Arapça ve Farsçaya kıyasla daha değersiz olmadığını kanıtlayan çalışma olan Ali Şir Nevai’nin Muhakemetü’l-Lügateyn adlı eserini de okumuş ve Türkçenin zenginliği konusundaki fikirleri pekişmiş olmuştur. Fıtrat’ın edindiği bilgiler ve tecrübeler ile dil alanında yaptığı çalışmalar ile peşinden gelen yazarlara, fikir adamlarına, şairlere örnek teşkil etmiştir.

Özbek edebiyatı ve dili yolunda üslup, biçim, teknik olarak kendisinden sonra gelen yazarları etkilediği görülmüştür. Fıtrat’ın en büyük istek ve amaçlarından birisi ise Farsça ve Arapça kelimelerin önünü kapatmak olmuştur. “Tilimiz” adlı makale çalışmasında Türkçe ve Türk lehçelerinin önemini ve özelliklerini anlatarak genel olarak Türkçeye değinmiştir. Fıtrat’ın Türkçe eğitim konusunda da mevcut olan çalışmaları bulunmaktadır. Özbekçenin imla ve dil bilgisi kitaplarını yazarak modern Özbekçenin de temellerini oluşturmakta önemli bir görevde bulunmuştur. Okullarda öğretilen Özbekçe dil bilgisi, imla kitaplarının yazarı olmuş ve ilk gramer çalışmalarında bulunan fikir insanlarından birisi olarak Özbekistan tarihinde de çok önemli bir değere sahip olmuştur. Fıtrat’ın tercüme çalışmalarından *Dîvânu Lugâti't-Türk*’ün nüshası henüz bulunamamıştır. Kaşgarlı Mahmut’un *Dîvânu Lugâti't-Türk* eserinde bulunan Arapça kısımları Özbekçeye çeviren Fıtrat’ın Türkçeye ve tercümeye verdiği önem gözükmemektedir. Ayrıca Türkoloji ve Türk dilinin ilk çalışması olarak bilinen *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Kaşgarlı’nın diğer eserlerinden etkilendiği bilinir. Kaşgarlı’dan ve lisanından etkilenerek *Mukaddimet-ül Edeb*, *Maarif Okutguçı* adlı eserlerini yazmış ve makale şeklinde yayımlamıştır. (Avcı, 2020). Fıtrat sadece Kaşgarlı’nın eserini okuyup etkilenmemiş ayrıca Orta Türkçe döneminde verilen eserlerden de haberdar olmuş, bu eserleri okumuş ve üzerine *Hibet-ül Hakayık* adlı eserini yazmıştır.

Türkistan’ın Rus sömürgesi altında olduğu dönemlerde Rus yönetimi tarafından Fıtrat’ın birçok kitabı ve eseri yasaklanmıştır. Ruslar bunun ile kalmamış Fıtrat’ın adını anan, kitaplarını okuyan, oyunlarını oynayan herkesin sorgulanması gerektiğini açıklamıştır. Rusların Fıtrat’a bu yaklaşımı, Fıtrat’ın kendi politikalarına ne kadar tehlike arz ettiğinin göstergesi olmuştur. Fıtrat’ın yazdığı eserlerin biri haricinde hepsi

dönemin Rus yönetimi tarafından yasaklanmıştır. Bu kitap ise *Kıyamet* adlı hiciv hikayesi olmuştur. Rusların bu eseri yasaklamamasının sebebi ise içinde bulundurduğu dönemin din adamlarının, tarikatlarının, kadimcilerin ve dini istismar eden tüm kişileri ve toplulukları eleştirisinden kaynaklanmıştır. Rusların bu eleştiriye özel olarak değil genel olarak değerlendirmiş ve eserin İslamiyet'i eleştirdiğini varsayarak bu eserini yasaklamamış ve Rusların farklı propaganda amaçlarında da kullanmıştır. Fıtrat eserlerinde ve diğer Özbek yazarlarının eserlerinde de sadelikte ve yeni söylemde olmasını istemiştir. Bu isteği ve amacı ile eserlerindeki Türkçeye verdiği önem ve sadeleştirme kültüre olan bağlılığını göstermiştir. Özellikle şiirlerinde de biçime ve üsluba önem veren Fıtrat, Özbek dilinin de sadeleştirilmesi fikrinden yana olmuştur.

Fıtrat'ın yazdığı eserlerin dışında önemli çalışmaları da bulunmaktadır. Bu çalışmaların içinde Tarih, Felsefe, Musiki gibi alanlar vardır. Fıtrat bu alanların hepsinde eserler vermiştir. Sadece eserler vermek ile kalmamış bu alanların hemen hemen hepsinde toplumu yönlendirecek fikirler de öne sürmüştür. Tarih konusunda yaptığı çalışmaların neticesinde *Şark Siyaseti, İnsaniyet Hakkında Nevayi Hangi Fikirde, Fars Şairi Ömer Hayyam, Firdevsinin Hayatı ve Eserleri, Buhara'da İnkılap Tarihi, Orta Asyanın Sulama Tarihinden Üç Belge* gibi eserlerini yazmış fakat pek çoğu basılamamıştır. Fıtrat'ın tarih alanındaki çalışmaları ve eserleri Cedit okullarında çocuklara okutulmuştur. Tarih alanındaki çalışmalarının büyük kısmı İslam tarihi ile ilgili olmuştur. Fıtrat'ın da etkilendiği Mahmut Hoca Behbudi tarih ve İslam tarihi konularında eserler verdiği bilinmektedir (Avcı, Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler, 2020).

Abdurrauf Fıtrat, felsefeye de ilgi göstererek çalışmalarını başlatmıştır. Bir felsefeci gibi eserler vermese de bilim insanının yapması gereken ve araştırması gereken konuların üzerinde durmuştur. Felsefi sayılacak eseri *İnsanlık Hakkında Nevayi Hangi Fikirde* eseriyle Nevayi üzerinden beşerî konular hakkında düşünceleri ve fikirleri yazıya geçirmiştir. Diğer türlerden eserler vermeye, yazılar yazmaya devam eden Fıtrat, felsefe alanında ilk makalesini dönemin Komünist Parti'nin yayın organı olarak bilinen *Tan Dergisi*'nin 2. Sayısında "Mirza Bedil" adlı makalesini hazırlar ve yayımlar. Bu makalede insaniyet, beşerilik gibi konuların yanında Fıtrat'ın iç dünyası, fikirleri ve eserlerinin yansımaları hakkında da izlerin olduğu görülmektedir.

Fıtrat'ın yazdığı *Kıyamet* adlı eseri ile beraber Mirza Bedil adlı eseri bazı edebiyatçılar ve bazı din insanları için farklı yorumlanmıştır. Fıtrat yaptığı eleştiriler ile ateist olarak da nitelendirilmiştir.²⁴ Fıtrat'ın çok yönlü kişiliği ve eserlerinde sert eleştirilerinin bulunması sebebi ile insanların Fıtrat'ın kişiliğine farklı yorumlarda bulunduğu sonucu çıkarılabilir. Fıtrat İstanbul'da bulunduğu zaman içinde Türk edebiyatı ve Türk tarihi için çok önemli bir şahsiyet olan Mehmet Akif Ersoy ile tanışması kendi fikirlerinde ve eserlerinde etkisi olmuştur. Akif'in eserlerini okuması ve Akif'in tercümesini yaptığı Abduh'un makalelerini okuması İslamcı yönünün güçlenmesinde ve ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Fıtrat'ın eserlerinde Türk ve İslam toplumuna ait eleştirilerin bulunması toplumun aydınlanma ve birleşme amacı ile yazılan yazılar olmuştur. Fıtrat'ın Türk Dünyası edebiyatlarına ve dil çalışmalarına oldukça önemli katkıları olmuştur. Günümüz Özbek dilinin ilk gramer ders kitabının oluşturulmasında yeri olmuş ve Çağdaş Özbek dilinin tarihi gelişimi içerisinde yer almıştır.

²⁴ Fıtrat'ın ateist, İslamcı, Türkçü olarak yorumlandığı ve eleştirildiği birçok eseri ve kişisel yönü olmuştur. Bu insanlar arasında Viladimira, Rahimova gibi isimler bulunmaktadır.

7. FITRAT'IN ESERLERİNDE CEDİDİZM İZLERİ

Türkistan'da 20. Yüzyılın sonlarına doğru bağımsızlığına ve istiklaline kavuşan Türk devletlerinin tarihi mücadelesinde Cedit hareketi çok önemli bir yere sahip olmuştur.¹⁹ Yüzyılın sonlarında 1883 yılında, İsmail Gaspıralı Bey ile başlayan Usul-u Cedit hareketinden 108 yıl sonra Türkistan'da bağımsızlık bayrakları göklere kaldırılmıştır. Cedit hareketi içinde birçok alanda ve dönemde mücadeleler verilmiştir. Dönemin aydınları tarafından kalem ile verilen mücadeleler dönem dönem fiziki mücadelelerde de görülmüştür. Türkistan'da görülen bu fikri hareketin Asya'da bulunan Türk milletinin aydınlanması olarak da değerlendirilmektedir. Cedit hareketi Türkistan'da çok büyük ölçüde etkili olmuştur. Meşhur Türk alimi İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı usulü cedit okulları, daha sonraki dönemlerde, Türk dünyasındaki reformculara isim babalığı yapmış ve onların kendilerini "Cedit" olarak tanınmalarını sağlamıştır (Hüsiyin, 2011, s. 1).

Kadim Türk tarihinde reform hareketi olarak Cedit hareketi gösterilebilir. Fikri ve kültürel alanda yenilikler İsmail Gaspıralı Bey'in fikir ve düşüncelerinden etkilenen aydınlar ile beraber gelmiştir. Yeniliği ve kültürel reformu getiren aydınlardan birisi ise Abdurauf Fıtrat olmuştur. Abdurauf Fıtrat Özbek dili ve edebiyatının kurucularından birisi olarak görülmektedir. Eğitimci kişiliğinin yanında halkın sorunlarını da dile getiren Fıtrat, eserlerinde Özbek halkının içerisinde bulunduğu ortak sıkıntılarını eserlerinde konu edinmiştir. Anadolu'da Osmanlı döneminde edebiyat çevresinde gelişen Tanzimat döneminin Türkistan'daki karşılığı Cedit hareketi olmuştur. Osmanlı dönemindeki halkın sorunları, yönetsel sıkıntılar ve dönemin özellikleri Tanzimat edebiyatı²⁵ aracılığı ile eserlere yansımıştır.

Abdurauf Fıtrat da yaşadığı dönemdeki yönetsel sıkıntıları ve halkın yaşadığı sıkıntıları eserlerinde ölümsüzleştirmiştir. Fıtrat çeviri veya aktarma yaptığı eserleri de bu alanda özenle seçmiştir. İsmail Bey Gaspıralı'nın '*Darürrahat Müslümanları*' adlı eserini çeşitli dillerden (Arapça-Farsça) Özbek diline çevirmiştir. Fıtrat'ın bu eseri Özbek diline kazandırmasının ardında kendi fikrine nedenleri olmuştur. '*Darürrahat*

²⁵ Tanzimat dönemi edebiyatında Anadolu'da yaşayan Türk boyları için edebiyat alanında ilkler yaşanmıştır. Türk edebiyatına roman, tiyatro, povest gibi türler dahil olmuştur.

Müslümanları' adlı eser de Müslüman Türkistanlıları eleştiren bir eserdir. Eserin muhtevasında Müslüman Türkistanlılara karşı özeleştirici bulunmaktadır. Müslümanların ve Türklerin nasıl yaşaması gerektiğini anlatan Gaspıralı, toplum içinde bulunan eksiklikleri ve yanlış düşünceleri yazdığı eseri ile eleştirmiştir. Fıtrat'ın da Gaspıralı'nın bu eserini Özbek diline aktarması ile Özbek toplumundaki devam eden yanlış durumların önlenmesini amaçlamıştır. Fıtrat sahip olduğu Farsça, Türkçe, Arapça, Rusça gibi lisanlardan dolayı aktarma ve çeviri eserlerde de bulunmuştur. Çevirdiği veya aktardığı eserler de kendisinin inandığı fikriyata uygun eserler olmuştur. Fıtrat'ın Ceditizm fikriyatı milliyetçiliği ile beraber durumda olmuştur. 20.Yüzyılda bağımsız olmanın ilk şartlarından birisi eğitilmiş genç nüfus yetiştirmek olmuştur. Cedit hareketine gönül verenler ise bu eğitimin Usul-i Cedit okulları ile verileceğine kanaat getirmişlerdir. Usul-i Cedit okullarında kullanılacak ders kitapları ise İsmail Bey Gaspıralı ve Fıtrat'ın yazdığı dil alanındaki kitaplar kullanılmıştır. Okullarda daha çok İsmail Bey Gaspıralı'nın hazırladığı ders kitapları okutulmuştur. Bu kitaplardan biri "*Hace-i Sibyan*" çocukların öğretmeni anlamına gelen birinci ders kitabıdır (Zeki, Türkistan Ceditçileri, 2019, s. 30).

İsmail Bey Gaspıralı'nın ders kitapları dışında Abdurrauf Fıtrat'ın da dil alanında yaptığı önemli çalışmalar olmuştur. Fıtrat, Özbek diline çok fazla önem vermiştir. Fıtrat'ın dönemin etkili dillerinden olan Arapça, Farsça ve Rusçayı bilmesine rağmen bilimsel çalışmalarını ve ders kitaplarının hepsini Özbek dilinde yazmıştır. Fıtrat Özbek diline önem vermiş ve gelişmesi için de çeşitli çalışmalar yapmıştır. Yaptığı çalışmalar da okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. 1918 Yılından itibaren Fıtrat Darülmualliminde ders vermiştir. Bu sırada Şarkircan Rahimi ve Kayum Razaman ile birlikte Özbek eğitimi tarihinde ilk olan "Ana Dili" ders kitabını yazmıştır. (Avcı, 2019, s. 23). Fıtrat dil alanında yaptığı çalışmaları güncelleyerek "*Özbek Dilinin Nahvi*"²⁶ adlı eserini yayınlamıştır. Bu eserin Türkistan Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanması istenmiştir. *Özbek Dilinin Nahvi* eseri beşten fazla baskı yapmıştır. (Avcı, 2019, s. 23).

²⁶ Eserin isminde yer alan "Nahvi" kelimesi Arapça kelime olan "Nahv" kelimesidir. Nahv Arapça'da cümlelerin yapısını inceleyen bilime verilen isimdir. Modern dilbiliminde ise karşılığı morfoloji kelimesidir. Cümlelerin tahlilinin yapıldığı yönetime verilen isimdir. 20. Yüzyıl Özbek dilinde Arapça kelimelerin etkisi Fıtrat'ın eserinin isminde de görülmektedir.

Özbek Türkçesi

Орқадошлар, тўпланайлик жаҳлнинг уйин
йикқали

Эл кўзин олған қоронғу пардаларни
йирткали.

Биз эрурмиз маърифат арслонлари, илм
эрлари,

Тўпланайлик, турк элиға тўғри йўллар
очқали.

Эллари маҳвдан қутқаран илм эрур, Бизлари
ҳам бу кундан ўзи қутқарур.

Türkiye Türkçesi:

Arkadaşlar toplanalım cahillik evini yıkmaya

Halkın gözünü kapatan kara perdeleri yırtmaya

Birer eriz, eğitim aslanları, ilim erleri

Toplanalım ya da birlik olalım Türk illerine
yollar açmaya

Milletleri yok olmaktan kurtaran ilimdir,

Bizleri de bu günlerden kendisi kurtarır

Fıtrat, ilk dizesine “Arkadaşlar toplanalım, cahillik evini yıkmaya” şeklinde başlamıştır. Fıtrat ‘ın cahillik evi olarak gördüğü durum, Özbek halkının içinde olduğu gafletten, cahillikten, karanlık duruma değinmiştir. Abdurauf Fıtrat ikinci dizesinde ise “Halkın gözünü kapatan kara perdeleri yırtmaya” şeklinde devam etmiştir. Fıtrat için halkın gözünü kapatan kara perdeler göz kapakları değildir. Halkın gözünü kapatan “kara perdeler” Fıtrat için yaşadığı dönemdeki cahillik ve halkın eğitimsizliğidir. Fıtrat eğitimin önemine değinmiş şiirlerin de dahi öğretmenlere seslenmiştir. Abdurauf Fıtrat, öğretmenlere Ceditizm hareketinin amacı için birlik olmaya davet etmiştir. Şiirde toplanmak, yıkmak gibi kullanılan kelimeler kitlesel bir hareket olan Ceditizmin izlerini taşıyan kelimeler olmuştur.

“Birer eriz, eğitim aslanları, ilim erleri” cümlesinde ise Ceditcilerin kurduğu eğitim sisteminde her bir öğretmenin çok önemli olduğunu Fıtrat’ın dizelerinde ifade edilmiştir. Er kelimesi Türk edebiyatında çok kullanılan bir kelime ve metafor olmuştur. Kişi oğlu kelimesi sadece erkekleri değil, aynı zamanda kadınları da ifade eden bir kavramdır. Zamanla kadın ve erkekler arasındaki ayrımı netleştirmek için kadına dişi kişi, erkeğe de er kişi deniliyordu (Güngör H. , 2012, s. 169). Er kelimesi yiğit erkeklere, savaşılan erkeklere verilen bir isimdir. Fıtrat’ın yazdığı şiirde öğretmenleri er şeklinde bahsetmesi ile verdikleri mücadeleyi betimlemiştir. “Toplanmayalım durun, halka doğru yollar açmaya.” dizesinde ise Cedit hareketinin amacı net bir şekilde görülmektedir. Halka ‘doğru’ yollar açmak Cedit hareketine gönül veren ve katılan aydınların temel ilkesi olmuştur. Temel ilkeleri için eserler vermişler, okullar açmışlardır.

Fıtrat’da bu ilke için kaleme aldığı bu şiirde dahi Usul-i Cedit okullarında görev yapan veya yapacak olan öğretmenlere seslenerek birlik olmaya davet etmiştir. Şiirin her bölümünün sonunda ise “Milletleri yok olmaktan kurtaran ilimdir, bizleri de bu zamandan sonra kendisi kurtarır.” şeklinde bitirmiştir. Fıtrat’ın ve diğer tüm Ceditcilerin amacını şiirin sonundaki bu cümle özetlemiştir. Cedit hareketinin Türkistan’da aydınların çevresinde geliştiğini Zeki Veleddin Togan gibi tarihçi, Fıtrat gibi dilbilimci aydınlar ile Türk milletini cehaletten ve karanlıktan kurtaracağına inanmışlardır.

Özbek Türkçesi:

Биз эрурмиз элнинг инсонлик қонин қайнатғучи,

Турк арслонин ўринсиз уйқудан уйғотғучи.

Маърифат байроғи остиға йиғилдик барчамиз

Ким, бизи отганлара ҳақ йўлларин кўрсатқучи...

Türkiye Türkçesi:

Biz eriz, halkın insanlık kanını kaynatan

Türk, aslanı yersiz uykudan uyandırandır

Hepimiz aydınlanma bayrağı altında toplandık

Boz atlara doğru yolu göstermeye...

İkinci dörtlükte ise Fıtrat biz kelimesini kullanarak Türkistanlı Cedit hareketine katılan aydınları kastetmektedir. Aydınları ve öğretmenleri er olarak görmesi mevcut olan duruma karşı mücadele ettiklerinden dolayıdır. “Türk arslanlarını gereksiz uykudan kaldıran” şeklinde yazılan dizede ise Fıtrat, Türkistan’da yaşayan Türk milletine bir çağrı yapmaktadır. Batı’da gerçekleşen gelişmelerin yanında Türkistan’ın bu konuda geride kaldığını düşünmüştür. Bu konudaki benzer görüş İsmail Bey Gaspıralı’nın *Darürrahat Müslümanları* eserinde de Türkistan ile Batı kıyaslanmış ve Türkistan’ın geride kaldığı eserdeki baş kahraman ile okuyuculara aktarılmıştır. Cedit fikrinin sahibi Gaspıralı Bey’in fikri ile Fıtrat’ın aynı fikirde olduğu Öğretmenlere şiirinde net olarak ortaya çıkmaktadır. Ceditcilere göre Türkistan Çarlık Rusyası döneminden itibaren bir uykuya dalmış ve eğitim ve sosyal hayatlarında ilerleme kaydetmemişlerdir “Eğitim bayrağı altında toplandık hepimiz” dizesi ile Ceditcilerin ana hedefleri ve temel ilkelerinin eğitim olduğu şiirinin satırlarına yansımıştır.

“Onlar bir millete, sadece ayrı bir millet olduğu için karşı olmayı tasvip etmezler. Behbudi ve fikirdaşları, başka milletler gibi Avrupalıların kültürlerini tanımak, fen ve tekniği öğrenmek, okul ve eğitim işlerinde onların yöntemlerini kullanmak istemişlerdir. Zaten bir bütün olarak Ceditcilik akımının amacı ve düşüncesi böyledir” (Avcı, 2020, s. 59).

Tüm gelişmiş toplumlar ve devletlerin öncelikleri eğitim olmuştur. Eğitim, yeni bir neslin inşasını oluşturan, geliştiren bir yapıdır. Ceditcilerin de eğitime yönelmesinin sebebi gelecekte oluşturulmak istenen çağdaş Türk topluluğu olmuştur. Eğitime ve gelişime verilen önemin izleri Fıtrat'ın öğretmenlere yazdığı şiirde dahi bulunmaktadır. Eğitim bayrağı altında toplanan Ceditciler okullarda, sahnelerde, meydanlarda, matbaatlarda birlikte toplumu aydınlatmak için beraber mücadeleler vermişlerdir. Fıtrat tarafından yapılan birlik çağrısı, Ceditcilerin amaçlarını birbirine hatırlatma amacıyla yazılmıştır. Abdurauf Fıtrat'ın sahip olduğu fikir akımının izleri Öğretmenlere şiirinde devam etmiştir. Yeni nesil ile eğitimin arasındaki köprü konumunda olan öğretmenlere olan nasihat dolu mısralarına üçüncü dörtlükte de sürdürmüştür.

Özbek Türkçesi:

Хайданг, ўртоқ, қутқарайлик жаҳлдан
Туронлари,

Ёрутайлик маърифат нури-ла
Туркистонлари,

Илм ўчоғида етишкан эр-йигитлар,
тўпланинг!

Қочирайлик жаҳл урдусин, очайлик
онглари...

Türkiye Türkçesi:

Devam edelim arkadaşlar, kurtaralım Turanları
cahillikten

Aydınlanmanın ışığı ile Türkistan'ı
aydınlatalım.

Bilimin merkezinde büyüyen delikanlılar,
toplanın!

Cahillik ordusundan kaçalım, zihinleri açalım.

Son dörtlükte mısralarına “Devam edin dostlar, kurtaralım cahillikten Turanları” cümleleri ile devam etmiştir. Usul- i Cedit okullarında başlayan çağdaşlaşma hareketinin devam etmesini isteyen Fıtrat, Usul- i Cedit eğitim sistemi ile Turan olarak adlandırdığı bölgenin bilgeye ulaşmasını istemiştir. Fıtrat'ın kalkındırmak istediği bölgeyi Turan kelimesi ile tarif etmesi Ceditçilerin ve yazarın birlik ve beraberlik duygularına sahip olduğunu göstermiştir. Eğitim sisteminde yer alan öğretmenler de Türkistan'da aydın insanlardan oluşmuştur. Cedit hareketinde bulunan aydın insanlar topluma eğitim veren, bilgi veren, sosyal hayatlarını geliştiren insan tipleri olmuştur. Aydın olmak demek, modaya uygun elbise, şapka giymek ve kolalı gömlek giyinmek demek değildir.

Aydın kesim, halkın beyni konumundadır (Petrov, 2007, s. 41). Cedit hareketinde yer alan aydınlar da halkın bilgisini, hayata bakış açılarını değiştiren ve geliştiren insanlar olmuşlardır. Fıtrat da şiirde halkı aydınlatma görevinin öğretmenlerde olduğunu

belirtmiştir. Son dörtlüğün ikinci dizesinde “Aydınlatalım eğitim ışığı ile Türkistanlıları” cümlesi ile Ceditizm temel amacını tek bir cümle içinde tanımlanmıştır. Halkı aydınlatma yolunun eğitimden geçtiğini vurgulayan Fıtrat, öğretmenlere eğitimin ışığı ile halkı aydınlatacağını düşünmüştür. Petrov²⁸’un da belirttiği gibi bu durumda, Cedit aydınları halkın beyni konumunda olmuştur. Fıtrat son dörtlüğün üçüncü dizesinde “İlim ocağında büyüyen yiğit erler, toplanın” şeklinde yazdığı cümlesinde Türkistan’daki ilim-irfanın etrafında yetişen aydınların Cedit hareketi çevresinde toplanmasını duyurmuştur. 18. ve 19. Yüzyılda Türkistan’da olan aydınların büyük bir kısmı Ceditizm harekerinin çevresinde toplanmıştır. Bu isimlerden en çok bilinenleri ise Fıtrat’ın da hocası olarak bilindiği Behbudi, Çolpan, Münevver Kari gibi isimler olmuştur. Fıtrat’ın yaptığı Türkistan’da aydınların bir fikir altında (Ceditizm) birleştirme çağrısı karşılık bulmuş ve dönemin çeşitli alanlarında çalışma yapan aydınları tek çatı altında toplanma başarısı gösterilmiştir. Son dörtlüğün son dizesinde yazılan cümle ise Cedit fikrinin en kısa özetini ve karşısında bulunan engeli anlatmıştır. Fıtrat son dizesinde “Kaçırılım cahilliğin ordusunu, açalım bilinçleri” söyleminde bulunarak cahilliğin ordusundan bahsetmiştir. Ceditçilerin karşısında bulunduğu bu ordu ise kadimcilerdir.

Ordu olarak bahsedilmesinin sebebi ise Cedit hareketinin bir kitle hareketi olmasına karşın, kadimci görüşe sahip insanların da kitle olarak fikirlerini savunması olmuştur. Fıtrat için cahilliğin ordusu olan kadimciler, halkın bilincinin açılmasını engelleyen unsur olmuşlardır. Cedit hareketini benimseyen aydınlar, sadece eğitim alanında mücadele vermemişlerdir ayrı olarak da kendilerinin zıt fikirlerine sahip olan kadimcilere karşı da mücadele vermişlerdir. O mücadelenin yansımaları ise Fıtrat’ın öğretmenler için yazdığı şiirde görülmektedir. Cedit hareketinin karşısında olan kadimciler, Ceditizm hareketini dinsizlik olarak görmüştür. Ceditçi aydınlar ise kadimcileri cehalet ile suçlamıştır. Bu durumun izleri ise hem tarihte hem de edebi türlerde verilen eserlere yansımıştır. Ceditçi aydın Abdurauf Fıtrat’ın son dörtlüğünde kadimcilere karşı da cümleler kullandığı görülmektedir.

²⁸ *Beyaz Zambaklar Ülkesinde* adlı eserin yazarıdır. 17. Yüzyılın son dönemlerinde bilgi, teknoloji, sosyal kültür gibi alanlarda bulunduğu Avrupa kıtasında oldukça geri kalan Finlandiya’nın; Johan Vilhelm Snellman ve arkadaşlarının mücadelesi ile aydınlanma sürecini ve mücadelesini anlatan kitabın yazarıdır. Aynı dönemlerde görülen Türkistan’daki Cedit hareketi, Avrupa’nın Kuzeyinde bulunan Finlandiya’da Snellman’ın mücadelesi farklı coğrafyadaki aydınların benzer mücadeleleri olmuştur.

Fıtrat'ın yazdığı şiirlerde birçok duygu, düşünce ve fikir bulunmaktadır. Şiirlerinin arasında lirik yazıldığı “Öğüt” şiiri de bulunmaktadır. Bu şiirde tamamen Türkistan halkına yapılan öğüt dolu cümleler yazılmıştır. Fıtrat'ın “Öğüt” şiirini ne zaman yazdığı kayıtlarda tam bilinmemektedir. Şiir serbest bir şekilde yazılmıştır. “Öğüt” şiirinin ilk dördlüğü şöyle başlamaktadır:

Özbek Türkçesi:

Оғир йигит, сенинг гўзал, нурли
кўзингда

Бу миллатнинг саодатин, бахтин
ўқудим.

Ўйлашингда, туришингда ҳамда

Ўзунгда Бу юрт учун қутулишнинг
борлигин кўрдим.

Türkiye Türkçesi:

Yiğit adam, senin güzel parlak gözlerinde

Bu milletin mutluluğunu gördüm

Düşüncende duruşunda da ve kendinde

Gözünde bu milletin kurtuluşunu gördüm

Şiirin ilk kısmı dördlük şeklinde yazılmıştır. İlk dördlüğü, ilk iki dizesinde “Ağır yiğit, senin güzel, ışıltılı gözlerinde bu milletin mutluluğunu gördüm.” Cümleleri ile yazılmıştır. Öğüt, Türk kültür ve geleneklerinde genellikle kendisinden küçük insanlara tavsiye cümlelerinden oluşan öğretici yapılardır. Öğüte uyulmaması halinde olacakları bildiren bu yapılar, insanlar için uyarı niteliği de taşımaktadır. İnsanın öğütte bulunabilmesi için öğüt verdiği konuyu olumlu, olumsuz bir şekilde tecrübe etmesi gerekmektedir.

Fıtrat kendisinin edindiği tecrübelerle dayanarak, kendisinden sonra gelen genç Türkistanlılara öğütler vermiştir. Şiirin içeriğinde bulunan öğüt ise Türkistan'ın bağımsızlığını ve bağımsızlık mücadelesini bulundurmaktadır. Fıtrat, genç neslin gözündeki Türk milletinin mutluluğunu gördüğünü yazarak, yazarın döneminde Türk milletinin yaşayamadığı mutluluğu gelecek genç nesilde gördüğünü aktararak Ceditçilerin verdiği mücadelenin sonunu aydınlık görmüştür. Kendisinin ve arkadaşlarının verdiği mücadelenin sonunu umut dolu gören Fıtrat, Cedit hareketinin sonunu Türk milletinin mutluluğu ile gördüğünü düşünmüştür. “Düşündüğünde, duruşunda ve uzun dönemde, bu ülke için kurtuluşun varlığını gördüm.” Dizleri ile şiirin ilk dördlüğü sonlandırmıştır. Fıtrat, gelecek neslin de Türkistan için düşünmesi gerektiğini belirterek Cedit hareketi ile başlayan düşünen aydın millet olma amacının sürdürülmesi gerektiğini öğüt şiirinde belirtmiştir. Bu milletin şeklinde nitelendirdiği

Türk milletinin kurtuluşunun düşünmesinde gören Fıtrat, Cedit hareketinin amacının da uzun bir dönemde sürmesini dilemiştir. Şiirde bulunan Ceditizm unsurlarının en çok dikkat çeken kısmı ise 2 dizeden oluşan yapısında yer almaktadır

Özbek Türkçesi:

Турма — югур, тинма — тириш,
букилма — юксал,

Хуркма — кириш, қўркма — ёпиш,
йўрилма — қўзғал.

Türkiye Türkçesi:

“Durma, koş durma- Azim et, bükülme-
Yüksel,

Korkma- Giriş, Korkma-Yürüme- İsyan.”

Bu dizelerde Fıtrat’ın öğütleri sert cümleler ile eserine yansımıştır. Gençlere verdiği öğütlerin üslubu değişmiştir. “Durma” kelimesi ile Cedit geleneğinin bir parçası olan çalışkanlığının yanında birçok anlamı içinde bulundurarak kaleme alınmıştır. “Azim et”, “Bükülme”, “Yüksel” gibi kelimeler Türkistan’da bulunan Türk milletinin hak ettiği konuma yükselmesi için yazılmış kelimeler olmuştur. Yükselmenin tek yolu ilim ve bilimden geçmektedir. Cedit hareketinin temel amacı olan, Türkistan’ı refah toplumlar seviyesine getirmek için de ilim çok önemli bir unsur olmuştur. Yükselmek kelimesi Türkiye’de okullarda bir dönem okutulan öğrenci andında da geçmektedir. “Ülküm: Yükselmek, ileriye gitmektedir...”

1933 tarihinde yazılan öğrenci andı, Türkiye Cumhuriyeti’nin kalkınma döneminde dönemin Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip tarafından öğrencilere bilinç sahibi etmesi amacı ile yazılmıştır. Türkiye’de öğrenci andının yazıldığı döneme yakın bir tarihte yazıldığı tahmin edilen Öğüt şiiri de gençlere yönelik yazılan bir şiir olması ile dikkat çekmektedir. Reşit Galip’in yazdığı and ile benzerlik gösteren Öğüt şiiri, toplumun bilgi, kültür seviyesini yükseltmek isteyen amaçlarda yazılmış olan eserler olmuştur. Ceditçiler için en önemli amaç olan halkın içerisinde bulunduğu cehaletten, geri kalmışlıktan kurtarmaktır. Belirlenen amaçlara ulaşmak için de hem eğitim alanında hem de sanat alanında adımlar atılmıştır.

Fıtrat’ın şiirinin bu kısmında, yükselmek için azmin gerektiği vurgulanmıştır. Azim etmenin birçok alanda birçok şekilde gerçekleşmesi gerektiği Fıtrat’ın kendi hayatında da görülmektedir. Kendi hayatı boyunca Türk milletinin aydınlatmak için şiirler, hikayeler, tiyatro eserleri yazmıştır. İlmî alanda yaptığı çalışmaların dışında Türkistan’da Özbek dilinin öğretilmesi için kullanılan kaynak kitaplar da yazmıştır.

Gaspıralı Bey ile beraber Özbekistan’da ilk Usul-i Cedit okullarının açılmasında aktif görevler üstlenmesi ile sosyal alanda da ettiği mücadeleleri gençlerden de istemesinde kendisini haklı görmektedir. Gelecek olan yeni nesilden korkmamasını istemiş ve Ceditçilerin de istediği, içinde bulunduğu gibi isyan etmelerini istemiştir. Girişmek kelimesinin kullanılması gençlerin özgüvenli olmasını dilmesi ile yazılan bir cümledir. Ceditçi birçok yazar, düşünür, devlet adamı, aydın gibi çok yönlü ve girişken bir insan olan Fıtrat, gençlerin de kendisi gibi olmasını beklemektedir. *Şark Siyaseti* eseri ile siyasi görüşlerini de kaleme alan Fıtrat, Cedit hareketinin entelektüel isimlerinden birisidir.

Özbek Türkçesi:

Ел йўлини тўсиб турган эски
булутларни
Ёндириб қўй, йиртиб ташла, барчасин
йўқ эт.
Қилолмасанг шу ишларни,
Сенинг учун хўрликдир бу... Йиқил,
йўқол, кет!

Türkiye Türkçesi:

El yolunu kapatan eski bulutları,
Yak, parçala, hepsini yok et.
Bunları yapamıyorsan,
Senin için bir utanç bu...
Düş, kaybol, git!

Ceditçi aydınlar için karamsarlığı temsil eden iki konu bulunmaktadır. Bu konulardan birisi; Cehalet ikincisi ise Türkistan’da bulunan Türk halklarının bağımsızlığını engelleyen Ruslar olmuştur. Fıtrat ve Ceditçi arkadaşlarının mücadelesinde Türkistan’ı sömüren Ruslar, kadimci görüşte olan insanlar kendileri için birer kara buluta benzetmiştir. Şiirin son kısmında bulunan bölümde, öğütlerin bittiği görülmektedir. Ceditçi Fıtrat’ın Türkistan’daki Türk gençlerini Cedit hareketine dahil etmek için yazdığı şiirin son kısmında, öğütlerin yerine getirilmediğindeki durumlar kaleme almıştır. Fıtrat, Türkistanlı gençlere Ceditizmin ilkelerini aktardıktan sonra istek ve öğütlerinin karşılık bulmadığı durumda gençler için bu durumun birer utanç durumu olduğunu belirtmiştir. Türkistanlı gençlerden, Türkistan için mücadele etmeyi öğüt şiirinde istemiştir.

Fıtrat için mücadele içinde olmayan bir Ceditçi olamayacağı için yok olmasını ve kaybolmasını istemiştir. Fıtrat bu şiiri ile sadece sanat değeri olan bir eser yazmamış, aynı zamanda kitleleri yönlendiren ve bu şiirden sonra gerçekleşecek olan kitlesel olaylara yön vermiştir. Fıtrat “Hayatımı Sana Adadım” şiirinde Ceditçi aydınların

Türkistan’ın durumu için hissettiği duygu, düşüncüyü kaleme almıştır. Şiirde Türk halklarına karşı yapılan durum tespitleri mevcuttur.

Özbek Türkçesi:

Тўсиб турган ойдинликнинг йўлини
 Шу коп-кора, эски, титрак булутлар,
 Кучли бир ел кўргач, турмас,
 йиртилар,
 Умид куни сенинг учун ҳам туғар.
 Қайғурмағил сира, эй ҳақ туйғуси!
 Букун сен
 Эзиласан билимсизликдан ортиқ.
 Шу қоронғу, юракларни(нг)
 бутунлай
 Сўкиш, қарғиш, лаънат аралаш бўғик
 Товушлари сенга тўғри юксалган.
 Қувиласен бу сезгусиз ўлкадан.

Türkiye Türkçesi:

Düşüp duran aydınlanmanın yolunu
 Bu kapkara, yaşlı, titreyen bulutlar,
 Güçlü bir el, gördüklerinde kalkmazlar,
 yırtılırlar,
 Umut günü senin için de doğar.
 Endişelenme, ey hakikat duygusu!
 Bugün sen,
 Ezilesin bilimsizlikten artık.
 Bu karanlık kalpler, bir bütün olarak
 Küfür etmek, lanetlemek, lanetlenmek
 Sesleri sana doğru yükseldi mi
 Bu duyarsız topraklardan git.

Türkistan halklarındaki cehalet durumu, Rusların Türkistan üzerindeki politikası, siyasi baskılar, asimilasyon politikaları Fıtrat ve Ceditçi aydınlar için Türkistan’ın üzerinde gezen kara bulutlar olmuştur. Türkistan’ın üzerinde bulunan kara bulutlar; kara cehalet ve Türkistan’ı hakimiyet altına alan Sovyetler Birliği’ni temsil etmektedir. Fıtrat şiirinde, karamsarlığa düşmüştür. Ceditçi aydınların başında bulunan Fıtrat için Türkistan’daki Türk milleti bilgisiz insanlardan çok daha fazlası durumundadır. Yazar, Türkistan’da bulunan Türk varlığının yıllar süren Rus sömürgesi altında ezildiğini metaforlar ile şiirine yansıtmıştır. Türkistan’dan ayrılmasını isteyenlerin, isteyenlerin bu cümlelerini Türk milleti için küfür sayan Fıtrat, hakikatin de gelecekte gerçekleşeceğini düşünmüştür. Fıtrat, dizelerinde umut ile karamsarlığı birlikte yansıtmıştır. Ceditçi genç nüfusa da öğütlerine bu şiirinde de devam etmiştir. Şiirin içerisinde yer alan “karanlık, ezilmiş, cahil, küfür, yaşlı” gibi kelimeler Türkistan üzerinde bulunan olumsuz havayı ve durumu kelimeler olmuştur.

Ceditçi aydınların üzerinde durduğu en önemli kavram olan cehalet kelimesi “Hayatımı Sana Adadım” şiirinde de yer bulmuştur. Cedit hareketinin mücadele ettiği ana unsur olan cehalet bu şiirde de Türkistan halkının içinde bulunduğu durumu

anlatma görevinde kullanılmıştır. Cehalet öldürür, ilerleme kurtarır (Maalouf, Empedokles'in Dostları, 2021, s. 193). Ceditçiler Cehaletin bir millet için tehlike olduğunu ve bir milleti yok etme tehlikesine soktuğunu düşündükleri için mücadelelerin büyük bir kısmını Türkistan'da bulunan Türk milletini aydınlatmaya ayırmışlardır. Şair Fıtrat, şiirin içerisinde de Türkistanlıların cehaletine vurgu yapmışlardır.

Türkistan topraklarında birçok devlet kurulmuştur. Timur Devleti döneminde birçok alanda Türkistan dünyaya örnek olmuştur. Timur etkin bir kültür adamı; şiire ilme düşkün. Onun hanedanından İslam dünyasının büyük astronomi bilgini Uluğ Bey gibi adamlar çıktı (Ortaylı, Türklerin Tarihi 2, 2016, s. 171). Matematik, tıp, coğrafya, uzay bilimi gibi çeşitli bilim alanlarında yeniliklere ev sahipliği yapmıştır. 15. Yüzyılda Türkistan'da Uluğ Bey²⁹'in bilime olan eğilimi sayesinde önemli çalışmalar yapılmıştır. Kendisi devlet adamı olan Uluğ Bey'in de kendisinin gerçekleştirdiği çalışmalar olmuştur. Gök bilimci olarak kabul edilen Uluğ Bey, birçok çalışması ile çağdaş bilimde de ismi yer almıştır. Hayatı boyunca astronomiye tutkuyla bağlı olan Semerkant'ın hükümdarı Uluğ Bey yıldız yılının süresini Kopernik'ten daha doğru bir şekilde hesaplamıştı ve tespit ettiği dünyanın eksen eğikliği öylesine isabetliydi ki bugün bile kabul görmektedir (Starr, 2019, s. 50).

Bölgeye ilk Türk bilim insanlarından olan Ali Kuşçu gelmiştir. Ali Kuşçu, bu dönemde Uluğ Bey'in de yardımcıları ile gök bilimi ve matematik alanında çalışmalar gerçekleştirmiştir. Türkistan 15. Yüzyılda sadece pozitif bilimler konusunda gelişmiş bir konumda olmuştur. Bu durumların yanında Türkistan coğrafyası 15. Yüzyılda geniş topraklara hakimiyet kuran Türk devletlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu devletlerin en başında; Timur Devleti, Akkoyunlu Devleti yer almıştır. Tarihte yaşanan tüm bu gelişmeler ile Türkistan'ın 19. Yüzyıldaki durumunu karşılaştıran Fıtrat Yas şiirini yazmıştır.

²⁹ Bilinen ismi Ali Bin Muhammed, babası Timur İmparatorluğunun ve Uluğ Bey'in kuşçusu olduğundan dolayı aile ismi "Kuşçu" ismi ile bilinmektedir. Ali Kuşçu çok önemli bilim insanı olarak Dil bilimi, makine, gök bilimi gibi alanlarda eserler vermiştir. Uluğ Bey'in rasathanesinde müdürlük görevinde bulunmuştur. Ali Kuşçu sadece Türkistan'da değil Osmanlı topraklarında da çok saygı gösterilen bir bilim insanı olmuştur. İstanbul'a gelirken Fatih Sultan Mehmet tarafından coşkuyla karşılatılmıştır. 1403'te Semarkand'da dünyaya gelen Ali Kuşçu, 1474 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

Özbek Türkçesi:

Эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!

Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук кунларга қолдинг?

Эй Чингизларнинг, Темурларнинг, Ўғузларнинг, Отиллаларнинг шонли бешиклари!

Қани у чиқдиғинг юксак ўринлар? Қуллик чуқурлариға недан тушдинг!

Дунёни «урҳо»лари билан титраткан йўлбарс юракли болаларинг қани? Ер тупроғини

кўкларга учиратурған тоғ гавдали ўғлонларинг қани? Нечун товушлари чиқмайдир?

Ер юзининг бир неча полвонлари бўлган ботир туркларинг қани? Нечун чекиндилар? Нечун

кетдилар? Кураш майдонларини ўзгаларга нечун қўйдилар? Нечун... Нечун... нечун..? Гапур

менга, эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди?!

Ер юзининг буюк салтанатларини сен қурмадингми? Ҳиндистоннинг, Эроннинг,

Оврўпанинг улуғ хоқонларини сен юбормадингми? Эй хоқонлар ўчоғи! Эй қахрамонлар

туғойи! Қани у чақмоқ чақишли ботир хоқонларинг? Қани аввалғи ўқ юрушли, отли бекларинг? Нечун «урҳо»ларинг эшитилмайдир?

Дунё халқини бўйсундирмаган салтанатларинг нечун бузилди? Инсонлик оламини қанотлари остинда олган хоқонлиғнинг нечун кучи ўлди? Кучингми кетди? Кимсасизми қолди?

Йўк... йўк... Тангри ҳақки учун йўк!.. Сен кучсиз эмассан, сен кимсасиз эмассан! Бугун ер

юзида саксон миллион боланг бор. Буларнинг томирларидаги қон чингизларнинг, темурларнинг қонидир. Буларнинг кучлари сенинг кучингдир!

Эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!

Қайгурма! Эски давлатинг, эски салтанатинг, эски йигитларинг, эски арслонларинг ҳаммаси

бор, хеч бири йўқолмашидир.

Ёлғиз... Оҳ, ёлғиз... тарқалмишидир.

Türkiye Türkçesi:

Ey aslanlar diyarı Büyük Turan!

Sana ne oldu? Halin nasıl? Kaç gün kaldı?

Ey Cengiz'in, Timur'un, Oğuz'un, Atilla'nın şanlı beşikleri!

Tırmandığı yüksek yerler nerelerdir? Neden köleliğin uçurumuna düştün!

Dünyayı yumruklarıyla sallayan kaplan yürekli çocuklarımız nerede?

Göklerde uçan dağın oğulları nerede? Neden sesleri çıkmıyor?

Yeryüzünde birkaç güreşçisi olan yiğit Türkler nerede? Neden geri çekildiler? Neden gittiler mi Savaş alanlarını neden başkalarına verdiler? Neden, neden, neden...?

Bana ey büyük Turan aslanlar diyarı! Sana ne oldu?

Dünyanın büyük krallıklarını sen kurmadın mı? Hindistan, İran,

Avrupa'nın büyük krallarını göndermedin mi? Ey şahinlerin kalbi! Ey kahramanlar...

O şimşek nerede? Oh, önceki kurşunlu süvari

Neden beni duymuyorsun?

Dünya halkına boyun eğmeyen krallıklarımız neden yıkıldı? Krallığın kanatları altındaki gücü neden yok oldu? Gücün mü bitti? Yalnız mısın?

Hayır... hayır... hayır Allah aşkına!.. Zayıf değilsin, kimsesiz değilsin!

Bugün seksen milyon var. Damarlarındaki kanlar,

Timurluların ülkesidir. Onların gücü sizin gücünüzdür!

Ey büyük Turan, aslanlar diyarı!

Merak etme! Eski devletin, eski krallığın, eski adamların, eski aslanların hepsi orada eksik yok.

Yalnız... Ah, yalnız...

Dağınık...

Şiirde eski dönemlerde güçlü, bilim merkezi ve bağımsız Türk yurtları ile içinde bulunduğu mevcut durumu karşılaştıran Fıtrat, Türkistan'da bulunan Türk varlığına kendilerinin Türk olduğunun farkına varmasını vurgulamıştır. Fıtrat şiirlerinde ve eserlerinde “Türkistan, Turan” isimlerini kullanarak Türkistan'daki Türkleri bir olmaya davet etmektedir. 18. ve 19. Yüzyılda Ruslar tarafından Türk boylarının birbirinden ayrılmaya başlanması ile Türkistan'daki birlik ve beraberlik isteği azalmış duruma gelmiştir. Ceditçi fikre sahip aydınlar Fıtrat'ın sahip olduğu milliyetçilik duygusuna sahip oldukları için suçlanmışlardır. Ceditçilerin karakteristik özelliklerinden birisi olan milliyetçilik duygusu Fıtrat'ın yas şiirinde, şiirin konusunu oluşturmaktadır.

Fıtrat şiirine kadim Türk tarihinin ilk dönemlerinden olan Hun Devleti'nin hükümdarı Atilla ile başlamaktadır. Cengiz Han ve Oğuz Han, Timur ile devam eden satırlarda Türk boyları arasında bir ayırım söz konusu olmamıştır. Tarihe tek bir pencereden bakan Fıtrat, Türk tarihini ve boylarını bir bütün olarak ele almıştır. Ceditçilerin yükselme ve ilerleme hedefi Fıtrat'ın kaleme aldığı şiirde de işlenmiştir. Tırmanılan yükseklerden sonra Türklerin neden Rusların hizmetkârı olduğu Fıtrat tarafından sorgulanmıştır. Ruslara karşı sömürülen bir toplum olan Türkler için bu duruma baş kaldıracak, yumruğu ile dünyayı sarsan yiğit çocuklara ihtiyaç olduğunu belirtilmiştir. Yiğit gençlere ihtiyacın olduğu kaleme alınırken, Ceditçi aydınların amacı olan, gençleri bilinç sahibi etme isteği şiirin dizelerinde görülmektedir. Didaktik türde yazılan şiir, gençlere sorumluluk verme amacı ile yazılmıştır. Fıtrat'ın Ceditçi ruhu sanatsal değeri olan şiirlerinde dahi ön plana çıkmaktadır. Şiirinde geçmiş ile kıyas edilirken Türk gencinin, çocuğunun ne yapması gerektiği de yazılmıştır. Cedit hareketinin ana ilkesi olan eğitim ve sanat aktivitelerine Fıtrat'ın yoğunlaştığı şiirde belirgin bir şekilde gözlenmektedir. Fıtrat yazdığı şiiri gençlerin bilinçlenmesi için yazmıştır. Geçmişteki unsurları sık sık tekrar edip hatırlatan Fıtrat, Turan diyarının tarihin geçmiş dönemlerinde ihtişamlı, güçlü ve dünyaya hükmeden durumda olduğunu kaleme almıştır. Ceditçilerin önde gelen isimlerinden olan Fıtrat, gençlerden beklentisi Öğüt şiirinde olduğu gibi Turan diyarını tekrar ayağa kaldırmaları olmuştur. 19. Yüzyılda yalnız olduğu düşünülen Türkistan'daki Türk milletinin yalnız olmadığını vurgulayan Fıtrat, 80 milyonun beraber olduğunu vurgulamıştır. 80 Milyon olarak anılan bu rakam Dünyada bulunan Türk nüfusunun sayısını temsil etmektedir.

Şiirde 80 milyonluk olarak adlandırılan Türk Dünyası, Fıtrat'ın sahip olduğu Turancılık fikrinin ve duygularının yansımasıdır. Damarlarındaki kanın Timur Devleti dönemindeki kan ile aynı olduğunu düşünen Fıtrat, eski gücün hala aynı olduğunu düşünmektedir. Fıtrat'ın yaşadığı dönemdeki geri kalmışlığın, harekete geçememenin, eski ihtişamın kaybolmasının nedeni Türklerin dağınık olması olmuştur. Çarlık Rusya dönemi ile beraber başlayan Türkistan'daki Türk boylarını ayırıştırma politikası Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar devam etmiştir. Her Türk boyuna ayrı alfabe, dil gramerinin hazırlanması da Rusya sömürgesi altındaki Türklerin birbirinden ayrılmasının nedenlerinden birisi olmuştur. Rusların eğitim politikaları ile her bir Türk boyuna, farklı bir millet olduğu aşılanmıştır. Fıtrat ve Ceditçi aydınlar için de birbirinden ayrılan Türk boylarının birleştirilmesi için halkı aydınlatmak gerektiği düşünülmüştür.

Fıtrat'ın Türk Dünyasının durumunu dağınık görmüştür. Türk Dünyasının dağınık olduğunu sadece Fıtrat değil dönemin Ceditçi aydınları da farkına varmıştır. Dağınık hale gelen Türki Dünyasını tekrar bir araya getirmeyi düşünen Ceditçiler, eğitim sisteminden başlamıştır. Eğitim sistemindeki okuma-yazma eğitimini Türkistan'da tek bir dil üzerinden vermeyi amaçlamışlardır. Cedit hareketinin çıkış noktasında da Tek dil önemi yatmaktadır. İsmail Bey Gaspıralı'da bu durumu çok önemsemiştir. Cedit hareketinin fikir babası olarak görülen İsmail Bey Gaspıralı, Türkistan'a "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganı ile açılmıştır.

İsmail Gaspıralı'nın yayınladığı Tercüman Gazetesi ile birlikte Cedit Hareketi'nin fikirleri bütün Türk dünyasında yayılmaya başlar. Tercüman Gazetesi'nde Gaspıralı tarafından formüle edilen "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganı ile Türk dünyasının ortak bir çatı altında birleştirilmesi fikri ortaya atılır. Bu birlik aynı zamanda ortak bir dil ve ortak bir kültür yaratma çabasıdır (Kolektif, 2006, s. 17).

Fıtrat'ın yas şiirinde de dağınık olarak görülen Türk Dünyasının Cedit Hareketi'ne göre toplamının ilk adımı tek dil üzerine yoğunlaşmak olmuştur. Ceditçi aydınlar için birlik beraberlikten ayrılan Türk Dünyasını tekrar toparlamak için eğitim yolu ile önce kaybedilen dili kazandırmak gerekmektedir. Gaspıralı'nın fikir babası olduğu Ceditçilik Hareketi de Türk Dünyasında birliğin kurulması amacı ile eğitim, kültür ve sanat alanında çok önemli hizmetlerde bulunmuştur. Fıtrat'ın da yardımcıları ile Gaspıralı Özbekistan'a ilk Usul-i Cedit okulları açmıştır. Türkistan'da birlik beraberliğin sağlanması için ortak dilin oluşturulması için Ceditçi aydınlar tarafından

çalışılan konulardan birisi olmuştur. Abdurauf Fıtrat da bu birliğin sağlanması için dil alanında çalışmalar yapmıştır. Fıtrat bireysel anlamda yeniliği savunmamış ayrıca Buhara Cumhuriyeti'nde Eğitim Bakanlığı görevinde bulunmuştur.

Fıtrat yeniliği ve çağdaşlaşmayı kendisine ilke edinmiş bir Cedit aydını olarak bilinmektedir. Ceditçi aydınlar Türkistan'ı aydınlatma görevini üstlenmişlerdir. Bu aydınlardan birisi olan Fıtrat ise milliyetçi, Türkçü görüşe sahip bir aydın olarak bilinmektedir. Cedit Hareketi'ndeki aydınlarda bulunan milliyetçilik fikri, eserlerine ve çalışmalarına fikirlerini yansıtmışlardır. Fıtrat'ın Türkçülüğü "Yurt Kaygısı" şiirinde gözlemlenmektedir. Cedit Hareketi'nin bir önemli özelliği ise milliyetçili bir fikrin temeline sahip olmasıdır. "Yurt Kaygısı" şiirinde milliyetçilik duyguları ve Türkistan'ın gelecek kaygısı işlenmiştir.

Özbek Türkçesi:

Юрт Қайғуси

Ётсам тушумда, уйғонсам ёнимда, кўз юмсам миямда, кўз очсам қаршумда мунгли бир хаёл

келиб турадур! Бу бир хотун хаёли... Бир хотунки, эғнида ипакли, лекин йиртиқ ва эски бир

қўйлақдан бошқа бир кийим йўқ. Бош-аёғлари яланғоч, тирсакларигача қоп-қора лойқадан

ботған, бақирурға товуши, қутилурға кучи қолмаған!..

Қарайман: кимсасизлик юкиндан ориғланган танда золимона урулган қамчиларнинг яраси

бор. Кўраман: жоҳилона қилинган эмлардан носулға қайтган яралариндан қонлар оқиб

турадур!..

Эй мунгли хотун, сен кимсан?

Эй ғамли она, нечук мундан айрилмайсан?

Ёнимда, кўзимда, миямда, юрагимда нима ахтарасан, нечук кетмайсан?

Қайғу тутунлари ичра ёғдусиз қолган кўзларинг, у ёш ёмғурларин нечун тўкадир? Зулм

занжирлари билан боғланган қўлларинг нечун ҳар ёнга узатиладир, нима тилайсан?..

Оҳ... Билдим... билдим... Англадим!

Сен менинг Ватанимсан, Ватанимнинг мунгли хаёлисан.

Эй муқаддас Туронимнинг хаёли, кетмай тур, айрилма.

Ёнимда, кўзларимда, юрагимда, виждонимда қол, кетма.
 Туроним, сендан айрилмоқ — менинг учун ўлимим.
 Сенинг учун ўлмоқ — менинг тириклигимдир,
 Паноҳим, саждагоҳим, умидим!
 Ёвларинг сени шу кунгами солдилар?
 Тилагим, истагим, саодатим!
 Болаларинг сени шу ҳолдами қўйдилар?
 Суйунчим, овунчоғим, ўчоғим!
 Золимлар сени кимсасизми кўрдилар?
 Йўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен, бутун борлиғим билан сенга кўмак қилурға
 ҳозир.
 Мана мен чин кўнгил билан сенинг йўлингда ўлурға рози.
 Қоф тоғлари йўлимда тушса;
 Тамуғ оловлари қаршумдан чиқса, яна сен сари кетарман.
 Устимга инсонлар эмас, шайтонлар қўшини келса,
 Оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорилса,
 яна сен сари кетарман.
 Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкулса,
 Зулм чўлининг темир тиконлари кўзларимга кирса, яна сени қутқарарман.
 Мен сенинг учун тирилдим,
 Сенинг учун яшарман,
 Сенинг учун ўлурман.
 Эй туркликнинг муқаддас ўчоғи!
 Ўлим сенинг ўлимингни истаганларга,
 Нафрат сени кўмгани келганларга!

Türkiye Türkçesi:

Yurt Kaygısı

Rüyalarımда yattığımda, yanımda uyandığımda, beynimde gözlerimi kapadığımda, gözlerimi açtığımda önümde hüznü bir rüya görüyorum!

Bu bir kadının hayalidir...

Elbisesi ipeksi ama yırtık ve yaşlı bir kadın

Gömlektен başka giysi yok. Başы ve bacakları çıplaktı, dirsekleri kara çamurla kaplıydı, hiçbir çığlık sesi, kaçacak gücü yoktu!..

Bakıyorum: Yalnız bedeninde vahşice dövülmüş bir kırbaç yarası var.

Cehalet yaralarından akan kanı görüyorum.

Ayağa kalk!

Ey hüznü kadın, sen kimsin?
 Ey üzgün anne, bunu nasıl bırakmazsın?
 Ne arıyorsun yanımda, gözümde, beynimde, gönlümde, gitmiyor musun?
 Hüzün dumanında ışıksız kalan gözlerin neden döküyor o genç yağmurları?
 Niçin baskı zincirleriyle bağlı ellerin iki yana uzanıyor, ne istersin?
 Ah ... biliyordum ... biliyordum ... anladım!
 Sen benim Anavatanımsın, sen Anavatanımın hüznü rüyasısın.
 Ey mukaddes Turan rüyası, gitme, gitme.
 Benimle kal gözümde, kalbimde, vicdanımda, gitme.
 Seni kaybetmek benim ölümüm.
 Senin için ölmek benim hayatım
 Sığınağım, sığınağım, umudum!
 Düşmanlarınız mı sizi bugüne getirdi
 Dileğim, dileğim, mutluluğum!
 Çocuklarınız mı sizi bu duruma soktu?
 Sevincim, sevincim, sevincim!
 Zalimler seni bir hiç olarak mı gördüler?
 Hayır, yalnız değilsin. İşte şimdi tüm varlığımla sana yardım etmek için buradayım.
 Burada senin yolunda ölmeyi tüm kalbimle kabul ediyorum.
 Kaf dağları düşerse yoluma;
 Cehennem ateşi önüme çıksa yine sana giderim.
 Üzerime insanlardan değil şeytanlardan oluşan bir ordu geldiğinde,
 Ayaklarıma zincir değil cehennem yılanları soksa,
 Sana tekrar geleceğim.
 Dünyanın bütün dertleri başıma düştüğünde,
 Zulüm çölünün demir dikenleri gözlerime girecek ve seni tekrar kurtaracağım.
 Senin için yükseldim,
 Senin için yaşıyorum,
 Senin için öleceğim.
 Ey Türkçülüğün mukaddes yüreği!
 Ölümünü isteyenlere ölüm,
 Seni gömmeye gelenlerden nefret et!

Abdurauf Fıtrat, Turan hayalini saf bir kadının rüyasına benzetmiştir. Türk kadını güzelliği ile betimlenirken Fıtrat, elbisenin yırtık olmasını Türklerin Ruslar tarafından ezildiğini vurgulamak için yazmıştır. Türklerin saflığını, temizliğini yıpranmış oldukları ile beraber anlatmıştır. Fıtrat şiirinde Türkistan'ı bir anne üzerinden anlatmıştır. Ceditçilerin mücadelelerinin sonunda yoruldukları şairin eserine yansımıştır. Fıtrat'ın Turanın hayalinde, rüyasında, aklında olduğunu yine yorgun Türk kadını üzerinden betimleyerek anlatmıştır. Türkistan'ın yalnız kaldığı, yalnız başına mücadele ettiği sıkça diğer eserlerinde vurgulanırken bu şiirinde de yine Türkistan'ın yalnız kaldığı şiirin dizelerinde görülmektedir.

Türkistan'ın bilgi çağından uzak kaldığı şiirde bahsedilmiştir. Türk Dünyasının 18. Yüzyılda bilgiden uzak, cahil kaldığı Ceditçi aydınlar tarafından düşünülmüştür. Cehaletin yol açtığı Ruslara bağımlılık, asimilasyon ve baskı politikaları Fıtrat tarafından “akan kan” olarak nitelendirilmiştir. Ruslar tarafından Türk Dünyası'na uygulanan baskılardan dolayı Ceditçi aydınların, yazarların birçoğu eserlerinde metaforlardan yararlanmışlardır. Ceditçi aydınlar için bilgi ışık anlamına gelmektedir. Bilgisizlik, cehalet ise ışıksızlığa işaret etmektedir. Işıksız kalan gözlerin ağlaması, Türkistan'daki cahil kalan Türk milletin akıbetini bildiren edebi bir cümle olmuştur. Şiirde geçen yağmur kelimesi (göz yaşları) ise Türk Dünyası'nda yaşanan katliamların, baskıların ardından akmıştır. Türkistan'ın ellerinin bağlı olmasında Fıtrat, Türkistan'daki Türk milletin işgal altında olduğunu belirtmiştir. Ruslar tarafından Türk Dünyası'nın baskı altında olduğu bilinmektedir. Bu baskının en büyük mağdurları ise Ceditçi aydınlar olmuştur. Ceditçi aydınlar verdikleri eserler, gerçekleştirdikleri eylemler sonrasında özgürlükleri ellerinden alınmıştır. Ceditçi aydınlar baskıların sürdüğü dönemdeki olayları eserlerinde konu olarak ele almışlardır. Cedit yazarlarından bu konuyu ele alan bir isim ise Fıtrat olmuştur. Fıtrat, Türkistan'a vurulan sömürgeyi ve işgali, Türkistanlıların ellerine vurulan zincir olarak görmektedir. Zincir kelimesinin kullanılmasının nedeni, bir varlığın, nesnenin hareket alanını kısıtlaması için kullanılan bir eşya olması olmuştur. Zincir kelimesi edebiyat alanında sık kullanılan metaforlardan birisidir. 20. Yüzyılın ortalarında Cedit Hareketine dahil olan yazarlar şiirlerinde, eserlerinde işledikleri konulardan dolayı Rus yönetimi tarafından çeşitli cezalara çarpıtılmışlardır.

Fıtrat, Anavatanı olan Turan diyarının yok olmasının kendisinin de ölümü olacağını şiirinde dile getirmiştir. Ceditçi aydınlar için bağımsızlık, vatan, hürriyet hassas konular olmuştur. Hürriyet, vatan uğruna çalışmalar yapmışlardır. Bunların yanında hürriyet ve toplumu ilgilendiren konuları da eserlerinde konu edinmişlerdir. Ceditçi yazar Fıtrat, “Yurt Kaygısı” şiirinde de yurdu hakkında endişe duyduğu konuları işlemiştir. Vatan, hürriyet gibi konular işlenirken Ceditçiler, kullandıkları cümlelere dikkat etmişlerdir. Türkistanlı yazarların verdikleri eserler Stalin yönetimi tarafından incelendiği için yazarlar ve aydınlar anlatmak istedikleri duygu, düşünceleri metaforları kullanarak dile getirmişlerdir. Metafor, başka bir şeyi ima eden, akla getiren bir imgedir (Campbell, 2013, s. 83).

Türkistan’da, Stalin ve Lenin döneminde yazılan eserlerde çok sayıda metafor bulunmaktadır. Fıtrat’ın kullandığı metafor kelimeler: Zincir, çamur, yılan gibi kelimeler olmuştur. Zincir Türkistan’da bulunan Türk milletinin bağımsızlığına vurulan bir zincir olarak değerlendirilmiştir. Zincir, hürriyet yolunda engel teşkil eden bir metafor olarak kullanılmıştır. Çamur ise, Türkistan’ı işgal eden yabancı millet olan Rusları simgeleyen bir kelimedir. Türkistan’a gelen, Türk milletini yok etmek isteyen kişilerden (Ruslardan) nefret etmesini Türk gencine söyleyen Fıtrat, vatanının bağımsızlığından vazgeçmeyeceğini dizelerinde sert bir şekilde vurgulamıştır. Fıtrat’ın mücadelesinin Türkistanlıların hürriyetlerini kazanana dek devam edeceğini kendi şiirinde söylese de ömrü boyunca bağımsız Türkistan’ı görememiştir. Ceditçi aydın, yazar, devlet adamları için hürriyet mücadelesi her zaman kendileri için öncelikli hedefleri olmuştur. Hürriyet isteği bağımsızlık mücadelesi veren her milletin şairlerinin işlediği bir konu haline gelmiştir. Bağımsızlık, hürriyet konusunu Türkiye’de Birinci Dünya Harbinden sonra Atilla İlhan da işlemiştir. Hürriyet ve istiklâl benim karakterimdir (İlhan, 2021, s. 120). Türk Dünyası için hürriyet çok derin ve hassas bir konu haline gelmiştir. Türkiye’de İttihat ve Terakki cemiyeti, Türkistan’da ise Yaş Buharalılar Cemiyeti bu konuda verilecek örneklerden olmuştur. Yaş Buharalılar Cemiyeti, Türkistan’ın bağımsızlık mücadelesinde 1920’de kurulacak olan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti’ni kuran teşkilat olarak dikkat çekmektedir. Ceditçi Fıtrat ve arkadaşları tarafından verilen mücadelenin sonu Ceditçiler için ölüm cezası ile sonlanmıştır. Ceditçi görüşe sahip olanlar için hürriyet, vatan, millet gibi

konular bu kadar önemli olmasından dolayı eserlerinde dahi bu tür konuları işlemişlerdir.

Türkistan'ı aydınlatmak için, bilgilendirmek ve eğitim sahibi insanlar yapmak için hayatını adan Fıtrat, estetik değerler taşıyan eserlerinde dahi Türk milletinin duygularını uyarak şiirler yazmıştır. Yazılan sanat eserinin hem eğitici hem de öğretici unsurlar taşıması, sanat eserinin değerini arttıran özelliktir. Roma döneminin sanatçılarından Horatius için sanat eserleri estetik olarak değerli olmalı ve öğretici unsurlar taşınmalıdır. 19. Yüzyılda gelişmişini devam ettiren Avrupa'da ise bu durum terk edilmeye başlanmıştır (Flaccus, 2019). Türkistan'da ise Cedit Hareketi'nin temel ilkesi sanat türlerini (Tiyatro, şiir, hikâye, drama...) toplumun faydasına kullanmak olmuştur. Eğitim ile, okullar ile toplumu aydınlatmanın yeterli olmadığına farkında olan Ceditçiler, sanatı da toplumun aydınlanması amacı ile üretmişlerdir.

Fıtrat'ın şiirlerinde millete seslenmesindeki neden ise sanatı araç olarak kullanması olmuştur. Sanatın araç olarak kullanıldığı bazı eserlerde ise eserlerde estetik kaygı yaşanmaz, sadece okuyucuya verilecek mesaja ağırlık verilir. Fıtrat'ın şiirlerinde de bu durum ile karşılaşmaktadır. Şiirlerinde vatan kaygısını, yurt özlemini kaleme alan Fıtrat, bu konuları işlerken aynı zamanda birlik, beraberlik çağrısı da yapmıştır. Türkistan halkının eğitimi, bağımsızlığı, hürriyeti için mücadele eden Fıtrat'ın şairlik yönü de oldukça güçlüdür.

7.2.Fıtrat'ın Romanlarında Ceditizm İzleri

7.2.1. *Hint Seyahatinin Kıssası* Romanında Ceditizm İzleri

Fıtrat şiirlerinden daha çok hikayelerinde ve roman türünde sayılacak eserlerinde fikirlerini beyan etmiştir. Hikâyede duygunun yanında düşüncelerini de açıkça belirtme imkânı bulmuştur. Hikâye, roman gibi türlerde olay örgüsü ve kişiler üzerinden vermek istediği mesajı okuyuculara aktarmıştır. Türkistan için yeni bir tür olacak olan roman, ilk Ceditçi yazarlar tarafından denenmiştir. *Münazara* ve *Hint Seyahatinin Kıssası* adlı eserleri roman türü olarak değerlendirilebilir. *Hint Seyahatinin Kıssası* adlı eser Türkiye Türkçesine Seyyahatinin Hikayesi olarak

aktarılabılır. *Hint Seyyahatinin Hikayesi*³⁰ isimli eserinde Türkistan'ın durumu hakkında eleştirilerde bulunmuştur. Hikâyenin konusu, Hindistan'dan Buhara'ya gelen ana karakterin başına gelen olayları anlatmaktadır. Ana karakter Buhara'ya gelir gelmez Türkistan'daki olaylar ile yüzleşmektedir. Akşam saatlerinde Buhara'ya geldiğinden dolayı şehire giriş yapamamaktadır. Fakat Buhara'ya gelen yabancıların, şehire rahatça girdiğini gören Hintli karakter, bu durumu sorgulamaktadır.

“Kapıyı açtılar. Arabalı iki üç Ermeninin girdiğini kendi gözlerimle gördüm. Kaleciye sordum: "Kardeş sen Ermenilere izin verdin. Neden biz Müslümanlara karşı çıkıyorsun?"

Kaleci cevap vermeden diğer tarafa döndü. O sırada tekrar "bırak" sesi duyuldu. İnsanları geri ittiler ve kapıyı açtılar. Şimdi Yahudilerle dolu birkaç savaş arabası şehre girdi. Çok üzgün ve yüksek sesle, "Rabbim, Muhammed'in ümmetinin günahı nedir?" diyerek bağırdım. Yakışıklı, parlak yüzlü bir genç arkamdan geldi ve "Cehalet!" dedi.” (s. 4).

Fıtrat Türkistan'daki karmaşıklığın, kuralsızlığın nedenini cehalet olarak yorumlamaktadır. Fıtrat ve Ceditçi aydınlar için Türkistan'daki geri kalmışlığın, okuma-yazma bilen insanların sayısının azalmasını da cehalete bağlamaktadır. Hikâyede, Türkistan'ın neden bu durumda olduğunu belirten kişinin genç olması Ceditçilerin gençler üzerine yoğunlaştığını gösteren durumu göstermiştir. Ceditçiler Türkistan'ın geleceğini gençler ile beraber kurtarmak istemişlerdir. Fıtrat, Buhara'da bulunan insanların kendi kültürlerini de kaybettiğini, yozlaştıklarını eserdeki karakterler üzerinden anlatmıştır. İnsanların temizliklerine dikkat etmediği, İslam'ın geleneklerinden de uzaklaştığı görülmektedir.

“Ben: Siz de bu havuzdan su içiyor musunuz?

Molla biraz kızdı ve "Bu su ne yaptı?" dedi.

Ben: Sağlığın için kötü.

Molla: Su insan sağlığı için iyi, kötü neden olsun?

Ben: Su elbette insanlara zararlı değil ama bu havuzdaki su hiç su değil, kalan kısmı kirli ve pislik.

Molla: Neden her şey kirli?

Ben: Bakın birçok insan havuzda abdest alır, ağzını çalkalar, burnunu yıkar, çamurlu ayaklarını temizler. Kuaförlerin, berberlerin, şeflerin ve balık aşçıların israfını da hesaba katarsak, her gün bu havuza yaklaşık yarım adam çamaşır atılıyor.

³⁰

https://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Abdurauf%20Fitrat.%20Hind%20sayyohining%20qissasi.pdf adresinden 15/09/2021 tarihinde erişim sağlanmıştır. Romandaki alıntılar bu kaynağın sayfa numaralarına göre yapılmıştır.

Molla: Bu açıklamanın amacı nedir? Bu havuzdan su içmeyin mi demek istiyorsun?

Ben: Öyle değil. Bu havuzda yıkamayın, burnunuzu yıkamayın, ayaklarınızı yıkamayın ve çöp atmayın, çünkü bu su içmek içindir ve temiz olmalıdır” (s. 6).

Ceditçi aydınların, yazarların mücadele ettikleri bir diğer grup ise dini istismar eden insanlar olmuştur. Ceditçi Fıtrat, dini istismar ederek toplumu yönlendirmek isteyen insanların kendilerine çıkar sağladıklarının farkına varmıştır. Hikâyede de bu duruma değinilmiştir. Fıtrat, dini istismar eden (dinci) insanların, inanan insanları kandırarak haksız para kazandığını eserde konu alarak anlatmak istemiştir. Eserde mezarlığa ziyaret esnasında bir din görevlisine para verildiğini aktarmıştır. İslami gelenekte ve kültürde para karşılığı ile duanın, ibadetin olmadığını eserinde insanlara aktarmak istemiştir. Türkistan’da bulunan sözde mollaların insanları geçim kaynağı olarak gördüğünü hikâye içinde anlatmıştır. “Kabir ziyaretinden dönen herkes, kabrinin bayrağıyla başını samanın üzerine koyar, öper, gözlerini ovuşturur ve ağlarken, sanki bu kuru yolda yürüyormuş gibi başını samandan ayırmaz. Sanki cemaatinin geçim kaynağından şikâyet ediyor ve yıllardır biriktirdiği ihtiyaçlarını gideriyor gibiydi” (s. 8).

Türk Dünyasında bulunan insanların 20. Yüzyılda Hrisityanları putperest olarak gören Müslümanların mezarlıkta bulunan ottan tövbe istemesinin nedeni sorgulamıştır. Eserdeki başkişi yazarı temsil eden karakter konumunda olmuştur. Hikâyede başkişinin sorduğu sorular, ifade ettiği cümleler Abdurauuf Fıtrat’ın dolaylı olarak düşüncelerini içermektedir. Sözde din insanların, insanların cebindeki paralarını aldığını gözlemleyen Fıtrat, bu durumun islam ile örtüşmediğini de hikâyede belirtmiştir. Fıtrat’ın yazdığı hikâye iğneleyici ve öğretici özellik taşımaktadır. Eserde Türkistan’ın sorunlarını yabancı bir turist olarak gözlemleyen Fıtrat, sorunların nedenini ve çözümlerini de yine eserinde ele almıştır. Fıtrat, mezarlığı ziyaret eden Müslümanların Bahaddin (Eserde mezarlıkta bulunan molla)’den gerçekleştiremeyeceği isteklerde bulunmasının islama aykırı olduğunu ve şeriata uygun olmadığını başkişi üzerinden açıklamaktadır. Türkistan’da insanların batıl inançlara sahip olması eserde dikkat çeken konulardan birisidir. Fıtrat’ın bu konu üzerinde de hikâyede yoğunlaştığı görülmektedir. Ceditçiler insanları sadece okul eğitiminde değil dini konularda da aydınlatmışlardır. Fıtrat da eserlerinde dahi İslamiyet hakkında insanları aydınlatarak Ceditçi özelliğini göstermiştir.

“...Peygamber (sallallahu aleyhi vesellem) şöyle buyurmuştur: "Mezarlığı ziyaret edin, çünkü o size ahireti hatırlatır." Tabii ki kabir ziyareti, ölüleri ve dirilişi zikretmekse iyi bir şeydir. Ama mesele şu ki, bu haccın putperestlik düzeyine getirilmesine gerek yok. Dürüst olun: Hazret-i Peygamber'in kabrinde namaz kılarırsınız, bu mezarın samanına taparsınız, Bahaeddin'den ihtiyaçlarınızı karşılamasını istersiniz. Bugün Buhara'da "Allah'ım" demeyen kimse yoktur. Bunların hiçbiri Şeriat'a uygun değildir..." (s. 11).

Ceditçi aydınlar için medreselerin önemi çok fazladır. Medreseler tarihte eğitimin verildiği mekanları oluşturmaktadır. Cedidizmin en önemli ilkeleri arasında yer alan eğitimin mekânı okullar kadar medreseler de önemli konumdadır. Fakat 18. Yüzyıldan itibaren Türkistan'da eğitime ve eğitimin verildiği mekanlara verilen önem çok azalmıştır. Eğitime, bilime, mühendisliğe, ilime verilen önemin azalması Türkistan'ın gelişmemesindeki en büyük etkenlerden birisi olmuştur. Timur döneminde bilimin ve ilimin merkezi olan Türkistan 18. Yüzyıldan sonra bu özelliğini yitirmiştir. Türkistan Avrupa ile aynı dönemlerde zıt gelişmeler yaşamıştır. “Metot ve ders konuları bakımından yüzyıllarca olduğu yerde sayan medreseler, 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da birdenbire gelişmeye başlayan müspet bilimlerle bağılılık kuramadıkları için "nakliyat" diye adlandırdıkları spekülâtif bilimlere bağılı kaldılar (Tonguç, 2019, s. 130).” Fıtrat da Türkistan'daki medrese konusundaki durumu ve düşüncelerini eserinde başkişi ve yan kişi konumundaki karakterler ile anlatmıştır.

“Böylece dünyaya dört yüz bilim adamını takdim eden Buhara Şerif o kadar güçlü bilimsel güce sahipti ki ve şimdi ... ah! Büyük bir üzüntüyle itiraf ediyorum ki, şimdi bu kültür güneşi, burası insan dünyasının cenneti, burası erdemler dünyasının idari yurdu, bu aydınlanma dünyasının sınıfı şimdi gerçek cehaletin yurdu, zincirinin tutsaklığıdır. Gerekli tüm geçim araçlarına sahip olmasına rağmen, tasmalarını ölümün pençelerine teslim etti...” (s. 14).

Ceditçi aydınlar eğitimi ve müspet bilimlere önem vermişlerdir. Fıtrat eserinde Türkistan'ın geçmişteki konumu ile yaşadığı dönemdeki durumunu kıyaslayıp değerlendirmede bulunmuştur. Buhara'da bulunan 200 medresenin görevini yerine getirmemesinin nedenini milletini düşünmeyen, midelerini düşünen yöneticelere bağlamıştır. Geçmiş dönemde oluşturulan medreseler, kütüphaneler, okuma odaları Ceditçi aydınların misyonunu oluşturan kavramlar olmuştur. Fıtrat, Toplumdaki yozlaşmanın nedenini eğitim sistemi ile ilgili olduğunu düşünmüştür. Cedizmin eğitim sistemi üzerine kurulu olması sebebi ile toplumdaki bozukluğu geri kalmışlık, sefaletin nedeni eğitim eksikliği olmuştur. Fıtrat *Hint Seyyahatinin Hikayesi* eserinin olay örgüsünün büyük kısmını medreseler üzerinden kurması Ceditçi fikirlerinin bir göstergesi olmuştur. Medreselerin, kütüphanenin bulunmasına rağmen İslam alanında

bir alimin olmamasını da eserinde eleştirmiştir. Eserin başkişisi Türkistan'dan artık alimin çıkmamasını medreselerin özel mülk haline gelmesine bağlamaktadır. Fıtrat, Türkistan'ın bilim, teknoloji ve üretim konusunda geride olmasının nedenini, medreselerin niteliğinde görmektedir. Yetişen insanların yetersizliğini ise öğretmenlerin yetersizliğine bağlamaktadır. “Yaklaşık üç yüz ilkokulumuz var ama hepsi okuma yazma bilmeyen öğretmenler için bir mekân haline geldi.” Türkistan'da yetişen Farabi, Biruni, İbn-i Sina, Yusuf Has Hacı, Ali Kuşçu, Şükrullah, Akşemsettin gibi farklı alanlarda uzmanlıklara sahip bilim insanlarının olması, Fıtrat'ın yaşadığı dönem ile geçmiş dönemleri kıyaslama imkânı vermiştir. Eserde de bilimin ve bilim insanlarının var olduğu ülkede, toprakta refahın olacağı, gelişmelerin olacağı söylenmektedir. “Bilimin her ulusun gelişmesinin ana nedeni olduğu iyi bilinmektedir” Öğretmenlere ve medreselere yapılan eleştiri doğrudan Cedizm propagandası olarak değerlendirilmektedir. Ceditçiler Türkistan'ı bilimin ışığında aydınlatmak istemişlerdir. Cedizm bilimi, üretimi önemseyen bir fikir hareketi olarak bilinmektedir. Ceditçi aydınlar, okullarda, eserlerde, verdikleri mücadelelerde bilimin önemini her fırsatta belirtmişlerdir. Fıtrat'da bilimin önemine edebi eserlerinde dahi değinmiştir. Cedit Hareketinin üzerine durduğu önemli konulardan birisi olan bilim, eserlerde işlenmeye çalışılmıştır.

“Fıkıhtan: Abdest alırken sol eliyle ağzını sallayan veya ayaklarını sağ taraftan yıkamayan kimse yetmiş bin yıl cehennem ateşinde yanacaktır. İlim ehline iki defa selâm vermeyen kâfirdir. Bir bilim adamının ayak seslerinin dokunduğu sokaktan yürüyen, hesapsız ve acı çekmeden cennete varacaktır.” (s. 14).

Kadimciler için bilim ile uğraşan insanlar ‘kafir’ olarak değerlendirilmektedir. Türkistan'da bulunan dini kullanan insanlar, müspet bilimlerle uğraşan insanları İslam'a karşı olarak değerlendirmişlerdir. Fıtrat da bu konunun üzerinde İslam ile bilimi birbirine yakınlaştırarak okuyucuları aydınlatmıştır. Ceditçiler, Türkistan'da sadece müspet bilimler ve eğitim alanında faaliyet göstermemişlerdir. Fıtrat'ın yaşadığı dönemde dini konular, İslamiyet konusunda da eksikler olduğunu fark etmiş ve hikâyede bu konuları da işlemiştir. Dini kitaptan, peygamberin söylemleri üzerinden örnekler vererek, İslam için bilimin ne kadar önemli olduğunu okuyuculara aktarmıştır. Türkistan'da Türk milleti için İslamiyet konusu oldukça hassas olmuştur. İslamiyet, sadece Türk milleti için değil, Ceditçi aydınlar için de önemli konulardan birisidir.

Fıtrat, Ceditçi karakterstlik özelliklerini yazdığı eserde göstermiştir. Din, kültür, dil ve eğitim bir milleti var eden unsurlardandır. Bir milleti var eden unsurlardan birisi yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalırsa, milletin varlığı da tehliye girer. Hikâyede medreseye, bilime, din tüccarlarına yönelik iğnemeler mevcuttur. Fıtrat eserini oluştururken, okuyucuların çıkarımlar yapmasını amaçlayarak olay örgüsünü oluşturmuştur. Hikâyede geçen olaylar, oluşturulan karakterler, Türkistan'ın mevcut durumunu simgelemektedir. Hikâyenin başkişisi Cedit hareketini temsil eden şahıs olarak oluşturulmuştur. Olay örgüsünde bulunan sözde mollalar ise Türkistan'da insanların parasına göz koyarak, kitleleri yanlış yönlendiren kadimci görüşten insanları temsil etmektedir. Türkistan'da 18. Yüzyıldan 20. Yüzyıla kadar olan dönemde yaşanan siyasi, sosyal, kültürel gelişmeler ve olaylar Fıtrat'ın da eserlerine yansımıştır. Ceditçilerin üzerinde durduğu en baştaki konu olan eğitim ve eğitim sisteminin yanlış olduğu, Fıtrat'ın eserinde de işlenmiştir. “Buhara halkı fen eğitimini sever. Sadece öğretme ve öğrenme prosedürlerinizin kötü olduğunu ve medreselerin temellerinin zayıf olduğunu söylemek gerekir.” Olay örügüsü değişse de mekanlar ve kişiler değişse de Türkistan halkının eksik olduğu eğitim ve bilginin ne kadar önemli olduğu okuyuculara her fırsatta sunulmaktadır.

İsmail Bey Gaspıralı ile açılmaya başlanan Usul-i Cedit okullarında Türkistan'daki eksik oldukları ve geride kaldıkları konular ve dersler işlenmiştir. Fıtrat da doğru bir öğretim politikası ve tekniği ile bu konuda Türkistan'ın iyi bir duruma geleceğini hikayedeki karakterler üzerinden dile getirmiştir. Avrupa'da 16. Yüzyılda gelişen reform olayları ile Türkistan'da yaşanan Usul-i Cedit okullarının açılması ve yayılması aynı amaca yönelik çalışmalar olmuştur. Hikâyede de Fıtrat karakterler üzerinden Avrupa'da yaşanan reform hareketini anlatmış ve dolaylı yoldan okuyuculara da Dünya'da gerçekleşen bu gelişmeleri aktarmıştır. Fıtrat kendi yaşadığı dönemi ve coğrafyayı Avrupa'da 16. Yüzyılda yaşanan olaylar ile karşılaştırmış ve benzetme yapmıştır. Avrupa'da bulunan din tüccarları ile Türkistan'da bulunan mollolar Fıtrat için aynıdır. 15. Yüzyılda Avrupa'da olan durum ile Türkistan'ın 19. ve 20. Yüzyıldaki durumları bir tutmuştur. Fıtrat, farklı kıtalarda, farklı zamanlarda yaşanan aydınlanmanın tek eğitim ve bilim ile olacağını düşünmektedir. Cedit hareketinin lideri İsmail Bey Gaspıralı ise geri kalmışlığın tek çözümü olarak eğitim olarak görmüş, ilk Usul-i Cedit okulunu Kırım'da açarak Türk Dünyası'nın reform hareketini

başlatmak istemiştir. Cedit hareketi ile Türkistan'ı aydınlatmak isteyen aydınlardan Fıtrat, okuldaki görevinin dışında eserlerinde de Türk milletini bilgi ve eğitim ile aydınlatma görevini üstlenmiştir.

“Yaşadığımız dünya çok eski ve çok şey gördü. Örneğin, bugün buluşları ve yeni meslekleriyle bizi şaşırtan Avrupa'daki durum, Orta Çağ'ın başlarında bugün olduğundan daha kötüydü. Halk cahil ve baskı altındaydı, valiler ve rahipler ise zalim ve baskıcıydı. Rahiplerin bir sürü toprağı vardı, her birinin kendi bayrağı vardı ve madeni para basıyorlardı.” (s. 17).

15. Yüzyıla kadar olan dönemde Türkistan coğrafyası bilim, edebiyat, mimari alanda kendini geliştirmiş bir coğrafya olarak bilinmektedir. Fakat 15. Yüzyılın ortalarından itibaren Türkistan'da siyasi duraksamanın yanısıra sosyal konularda da duraksamalar yaşanmıştır. Avrupa'daki durum ise tam tersi olmuştur. 15. Yüzyıldan itibaren Avrupa kıtası aydınlanma yaşarken Türkistan coğrafyası ise gerileme dönemine girmiştir. Gerileme dönemini toplumu aydınlatarak sonlandırmak isteyen Ceditçiler, Usul-i Cedit okulları açarak yeni tarzda eğitimi benimsemişlerdir. Gaspıralı'nın Buhara'ya 1908 yılında gelmesi ile okulların ve Ceditçilerin yayılması hızlanmıştır. Rus yönetiminin gazetesi olduğu bilinen Türkistan Vilayeti Gazetesi Usul-i Cedit okullarını dönemin insanlarına anlatmıştır. “Usul-i Cedit nedir? Usul-i Cedit, yeni usul demektir. Yeni usul dendiğinde, usul-i itikat ibadette yenilik demek değildir. Bilakis, son zamanlarda halkın fakirliği sebebiyle çok fakir hale gelen mektep ve medreselerimizin gerek idaresi ve talim, tedris kıyafetlerini ıslah etmekten ibarettir” (Kasimov, Ceditcilik, 1990, s. 15). Usul-i Cedit sisteminin modern eğitim sistemi ile birleştirildiği, Türkistan'da Avrupa'da uygulanan sistemin uygulanması için çaba harcanmıştır.

“İngiltere'de Sanayi Devrimi sırasında geliştirilen Bell-Lancaster metodu diye bir metot vardır. Sınıf doludur; öğretmen o sınıftaki en zeki çocukları yetiştirir, o zeki çocuklar da diğerlerini ne kadar olabiliyorsa o kadar okutur. Bu metodu biz de kullandık. İsmail Gaspıralı'nın Usul-u Vedid metodu uygulayan okulları böyledir. Sınıfa yüz kişi girer; öğretmen en öndeki sırayı eğitir, onların eğittikleri de diğerlerini eğitir” (Ortaylı, 2020, s. 142).

Buhara'daki insanlara gazeteler, bildiriler yolu ile Cedit Hareketi ve Usul-i Cedit hakkında bilgiler verilmiştir. Fıtrat da eğitim metodu olarak çağın gerisinde kaldığını düşündüğü medreselerin daha çağdaş hale getirilmesi gerektiğini fikri eserlerinin yanısıra edebi eserlerinde de belirtmiştir. Fıtrat eserinde Buhara'daki meslekleri ve

meslek sahiplerini de eleştirmiştir. Farklı bir milletin bir şahıs olarak Buhara'ya giden eserin başkişisi, Buhara'da askerliğin meslek değil, cezalandırılma yöntemi olduğunu görmüştür. Buhara'daki tuhaflıklar bunla bitmemektedir. Buhara'da doktorluk gibi yüksek eğitim isteyen bir mesleğin, eğitim alınmadan insanlar tarafından yapıldığını da eleştirmektedir. Buhara'nın durumunu eserin her bölümünde ayrı, ayrı incelemiş ve eleştirmiştir.

“Doktor: Hiç kimseden tıp eğitimi almadım.

Ben: O zaman nasıl doktor oldun?

Doktor: Minnettar babamız harika bir doktordu ve kitaplarını miras aldım. Bunun çoğunu okudum.

Ben: Bir insan sadece tıp kitapları okuyarak da doktor olabilir mi?

Doktor: Tabii tıp kitaplarını okursanız kolay.

Ben: Hayır yanılıyorsun, okula gitmeden doktor olamazsın. İleri ülkelerde on yıllık genel eğitimden sonra tıp fakültesine girerler ve beş yıl okurlar, ardından doktor olurlar. "Boş zamanlarımda babamdan kalan kitapları okurum" diyorsunuz. Bununla doktor olamazsın..."

Başkişi kendisi ile aynı görüşte olduğu bir doktor bulur ve Buhara'nın durumu hakkında sohbet eder. Buhara'da eğitilmiş doktorların olmamasının nedeni ise yine Ceditçiler için değerlendirilecek alanlardan birisidir. Okullarda müspet bilimlerin öğretilmesini Ceditçiler savunmuştur. Eserde de Buhara gibi büyük bir şehirde, eğitilmiş bir doktorun olmaması Türkistan'ın tıpta, bilimde ne kadar geri kaldığını gösteren olay olarak okuyucuların karşısına çıkmaktadır. Fıtrat'ın düşüncelerini, gözlemlerini ve fikirlerini simgeleyen eserin başkişisi, Türkistan'da bulunan her olumsuz durumun nedenini eğitimsizlik olarak değerlendirmektedir. Türkistan hakkında ortak fikirde olduğu doktor ile karşılıklı konuşan başkişi, Avrupa ile Buhara'daki tıp alanında gerçekleştirilen politikaları karşılaştırmaktadır. Şehircilik anlayışı da Ceditçiler için bir konu olmuştur. Sokakların, şehirlerin temiz tutulmadığı eserde tespit edilen durumlardan birisi olmuştur. Buhara'da tespit edilen tüm olumsuzlukların sebebi eğitime bağlanmaktadır. “Şehirlerimizde her yıl bir grup doktorun yetiştirildiği ve gönderildiği tıp fakülteleri de var. Eczacılar okulu bitirmeden ilaç satamazlar. Okullarımızda çocuklara sağlık öğretiliyor ve bilge doktorlar her gün gazetelerde bu konuda yazılar yazıyor.” Fıtrat, Türkistan ile Avrupa'yı kıyaslarken, zirai, sanayi, konularında da Avrupa ile kıyaslamalar yapmıştır. Türkistan'ın çağın çok

geride kaldığını Fıtrat eserinde birçok farklı yerinde vurgulamıştır. Buhara, iplik üretiminde Dünya'nın önde gelen bölgelerinden birisi olmasına rağmen üretim konusunda Avrupa'nın gerisine düşmesinden dolayı dış pazara açılmasının nedeni de yetersiz eğitim ve sanayileşme olduğudur. Ziraat alanında da verimli topraklara sahip olan Türkistan'da bilinçli tarımcılık yapılmadığından dolayı verimli sonuçların alınmadığını belirtmektedir. Makineleşme, sanayi alanında gelişmek de tarımı dolaylı yoldan etkileyen unsurlardan birisi olmuştur. Avrupalı çiftçilerin sanayi devrimi ile beraber topraklarını sürmek için makineler geliştirmiştir. Türkistan'da aynı tarihte ise çiftçiler topraklarını sürmek için hayvanlara bağlı olan arabaları kullanmışlardır. Fıtrat suçu çiftçilerde, öğrencilerde ve diğer kişilerde aramamaktadır. Türkistan'ın bu durumda olmasının sebebinin insanları gelişimden mahrum bırakan yönetici yapıda görmüştür. Eserin bu kısmında Avrupa ile Türkistan'ın kıyaslaması sıkça verilmiştir.

“Fransız çiftçiler ayrıca buğday öğütmek için ayrı bir makine yaptılar. Buhara'daki çiftçilerin bunu yapmak için birkaç öküz ve eşeğe ihtiyacı vardır. Bu nedenle Buhara halkı toprağı verimli kullanamıyor. Buharalı bilginler, bu konuda çiftçilerin suçsuz olduğunu bilerek, "Asıl günah, onları doğru yola iletmeye henüz başlamamış olan büyüklerimizdedir" derler” (s:30).

Eserin ilerleyen bölümünde yazar, sosyal konulara değinmiştir. Buhara'da Fıtrat'ın yaşadığı dönemde, kadınların sosyal hayat içindeki yeri de romanda okuyuculara yansıtılmıştır. *Hint Seyyahatinin Hikayesi* adlı eserde birçok konu hakkında, olay hakkında gözlemler ve eleştiriler mevcuttur. Fıtrat, Ceditçi özelliğinden dolayı eserlerinde okuyuculara anlamlar çıkartmasını, eserlerin okuyucular için öğretici ve düşündürücü olmasını amaçlamıştır. Topluma faydalı eserler ile okulda aksayan eğitimin, öğretici sanat ve sanat eserlerini okuyuculara sunmuştur. Başkişinin Buhara'da bulunduğu süre boyunca, hırsızlık, haksız para kazanma, adaletsizlik, eğitimsizlik gibi durumlar ile karşılaşmıştır. Fıtrat roman türüne yakın bir biçimde yazdığı eserinde Buhara şehrindeki Müslüman halkın cahil olduğunu sayfalar ilerlese de olaylar değişse de yenilemeltedir. “...Garip Muhammed'in ümmeti neden fakir ve cahiller? İslam ülkeleri neden harap ve ıssız kalsın? Örneğin, herhangi bir kitap ciltcisi Fransa'da yaşasaydı, baştan aşağı mücevherlere dolmuş olurdu. Bu zavallıların yiyecek ekmeği yok” (s:34). Fıtrat, Türkistan'ın durumunu Türkistanlı birisi ile diyalog kuran başkişi tarafından anlatmıştır. Başkişi Buhara'dan başka bölgelere ziyaret etmeye gider. Fakat başkişinin karşılaştığı olumsuzluk Türkistan'da devam etmiştir.

Ekonomik sıkıntıların olduğunu ve Türkistan’da tefecilerin varlığı romanda dikkat çeken ayrıntılardan olmuştur. Çiftçilerin ve köylülerin tefecilerden borç alarak, borç ile yaşam sürdükleri eserde anlatılan bir diğer olumsuz olaylardan birisi olmuştur. “Peki bu borçları nasıl ödüyor? Elbette o tefecilere evini ve arazisini verir. O ve karısı dilenci olacaklar. Bu, başımıza gelen en ağır ve en zor felaketlerden biridir.” (s:37). Ekonomik, siyasi, askeri, bilim alanında Timur döneminde dünyanın başkenti olarak kabul edilen Buhara ve Semerkant, 19. ve 20. Yüzyılda ekonomik olarak sıkıntılı, eğitimde geri kalmış askeri ve siyasi alanda ise istikrarsız bir coğrafya haline gelmiştir (Bakiler, 2018). Buhara’ya dönen başkişi, Buhara’da bulunan dindar insanlar ile sohbetinde karşısındaki insanların fakirliğe alıştığını ve fakirliğin kötü bir durum olmadığını söylediklerini işitmektedir. Emir ve devlet yönetiminin, insanları fakirliğe alıştırdığı yine Fıtrat’ın eserinde karakterler üzerinden verdiği mesaj olarak okuyucuların karşısına çıkmaktadır. Ekonominin ve ticaretin önemli olduğunu başkişi olarak Fıtrat okuyuculara aktarmak istemiştir. Devlet yönetimindeki önemli konular ve yanlış yapılan politikaları başkişi tarafından anlatılmıştır.

“Size ticareti savunan dinimizden bahsetmiştim. Ama bu konuda bir şey söylemedim. Şimdi bundan bahsetmek istiyorum. İslam’ın ticareti neden kullandığını merak ediyorum. Çünkü ticaret meselesi insanoğlunun bir ölüm kalım meselesidir. Dünya halklarının hiçbirinin işi ticaret olmadan yapılamaz. Özellikle çağımızda ticaret çok dikkat çekicidir. Antik çağda evrenin hükümdarı ve kralları sadece kendi şehvetleri için uzlaştı ve birbirleriyle savaştı. Eski savaşlara yakından bakacak olursak, asıl sebeplerinin o krallardan birinin kızını diğerine vermemesi ve ona saygı göstermemesi olduğu ortaya çıkıyor. Ancak zamanımızın savaşlarının asıl nedeni ticaret anlaşmazlıklarından başka bir şey değildir.” (s:41).

Sanayi devrimi ile beraber Dünya’daki ekonomiye bağlı stratejilerin değiştiğini ve Türkistan’ın da değişen stratejilere ve düzene uyum sağlamak zorunda olduğu belirtilmiştir. Ceditçiler için ekonomi üretime bağlıdır. Türkistan’ın ekonomide ve bilimde geride kalmasının sebebi ise üretimin olmamasıdır. Üretim için gerekli olan zeminin hazırlanması için sanayinin gelişmesi gerekmektedir. Sanayide, üretimde ve ekonomide gelişimin sağlanması için ise okullarda, eğitim ile gerekli zeminin hazırlanması gerekmektedir. Eğitim ve birlik beraberliğin Türkistan’ı geliştireceğine inanan Fıtrat, eserin sonun kendi görüşlerini romanın başkişi vasıtası ile okuyuculara bildirmiştir.

Şimdi sizin düşüncelerinizle benim görüşlerimi bir araya getirirsek sonuç şu şekilde olur:

1. Yabancıların birbirleriyle ittifak ve birleşme gücü var, siz de uyumsuzluk ve yabancılaşma var.
2. Yabancıların kendi fabrikaları var, sizin yok.
3. Uzun yıllar ticaret ilmini okudular, siz bilmiyorsunuz. Bu yüzden onlar fayda sağlarlar, siz ise zarar görürsünüz. Onun için pamuk ticaretini tamamıyla, koza ticaretini de kısmen sizden alanlar, eminim ki donanım ve eğitiminiz yoksa cehalet, anlaşmazlıklar bitmezse, şüphesiz deri ticaretini de kaybedersiniz.” (s. 42).

Ceditçilerin ilke edindiği maddelerin hepsi Fıtrat'ın *Hint Seyyahatinin Hikayesi* romanında işlendiği görülmektedir. Türkistan'daki eğitimin eksikliği, toplumun millet olarak geri kalmışlığı, bilimdeki yetersizlik, Türkistan'daki Türk boyları arasında birlik beraberliğin azalması, ekonomi, İslamiyet'in yanlış yaşanması vb. konuların hepsi *Hint Seyyahatinin Hikayesi* isimli romanda işlenmiştir. Romanın okuyucuya vermek istediği, Türkistan'ı çağdaş bir coğrafya haline getirmek için yapılması gerekenler olmuştur. Fıtrat, Türkistan'daki eğitimin yetersiz olduğunu düşünerek toplumun geri kaldığını, Avrupa toplumu seviyesine gelemediğini düşünmektedir. “Bir toplum, değerler kültürünü ailenin, eğitimin, iş yaşamının ve devlet yönetiminin temeline koymadıkça gerçek anlamda uygar ve çağdaş bir toplum olamaz” (Cüceloğlu, 2014, s. 187). Fıtrat, eserde Türkistan'ın 20. Yüzyıldaki durumunu anlatmış ve eksikliklerin hangi yöntemler ile düzeleceğini anlatmıştır.

7.2.2. *Hindistan'da Bir Avrupalı İle Buhara Medreseleri Hakkında Tartışma (Münazara) Romanında Ceditizm İzleri*

Fıtrat'ın *Münazara*³¹ olarak bilinen eseri ile *Hint Seyyahatinin Hikayesi* adlı eseri birbirinin devamı niteliğinde olan eserlerdir. Bu iki eserin de roman türü olarak değerlendirilmesinin sebebi olay örgülerinin iki eser ile ilgili bağlantılı olmasıdır. *Hint Seyyahatinin Hikayesi* eserinde, Türkistan'ın ve Türk milletinin eksik olduğu durumlar üzerinde durmuştur. *Münazara* (Fıtrat, 1912) Eserinde ise, eğitim politikası, eğitim yöntemleri hakkında fikirler ve tartışmaları içermektedir. Fıtrat, *Münazara* eserini İstanbul'a geldiği dönemde yazmış ve yayımlamıştır. *Münazara* ve *Hint Seyyahatinin Hikayesi* ayrı ciltlerde basılmış, sıralı şekilde yayımlanan romanlar olarak değerlendirilmektedir. Eserde, Fransız bir Avrupalı ile Buharalı bir insanın eğitim ve bilim üzerine olan sohbeti okuyuculara yansıtılmıştır. Eserde Fransız ile konuşan

³¹ https://www.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Abdurau%20Fıtrat.%20Tanlangan%20asarlar.%201-jild.pdf
Erişim tarihi: 27/09/2021

Buharalı, Türkistan’da okul öğretmeninin veya müftünün nasıl meslek sahibi olduğunu şu cümleler ile anlatmıştır:

“Yani, kim daha çok pohpohlanırsa, onlara günde üç defa gidip rükû eder, secde eder, fakat secde yerine hâkim ona bakar, sakalını sallar, başını sallar ve elini sallar. İki üç gün içinde görevi kendisine gönderilerek, şayet kismetse öğretmen veya müftü olur.” (s:52).

Fıtrat, Buhara’da eğitimcilerin Emire veya yöneticilere yakınlık derecesine göre okullara atandığını anlatmıştır. İlgili derslerde ders veren kişiler, konuya hâkim veya alanında uzman insanlardan değil herhangi bir atama ile öğretmenlik yapan kişilerdir. Bu durum Buhara’da eğitimin ve eğitim sisteminin içerisinde yer alan öğrencilerin neden yetersiz olduğunun göstergesi olmuştur. Sözde din insanlarının ise fetvaları para karşılığında yayınladıkları ve bu durumun islamda ve şeriatta yerinin olmadığı eserde anlatılan yanlışlardan birisi olmuştur. Buhara’da yaşanan tüm olumsuz bu olayları dinleyen Avrupalı başkışı ise Buhara’nın neden geri kaldığını anladığını söylemektedir. Eğitim ve bilimin olmadığı bir coğrafyanın kalkınması, gelişmesi mümkün değildir. Münazara eserinde, Fıtrat Buhara’da ve Türkistan’da eğitimin nasıl verildiğini, kimler tarafından verildiğini ve eğitimin ne kadar sürdüğünü karşılıklı diyaloglar ile anlatmıştır. Ceditçilerin Türkistan’da uygulamak istedikleri hedeflerden birisi ise kadın-erkek eşitliğinin eğitimde de uygulanması olmuştur. İsmail Bey Gaspıralı’nın açtığı Usul-i Cedit okullarında kadınların da eğitim görmesi hedeflenmiştir. Kadınların eğitime ve okula teşvik edilmesi, Cedit hareketinin toplumun tümüne yönelik olduğunu gösteren bir örnek olmuştur. Çağdaş bir toplumda, her gruptan insanın eşit şartlarda eğitim görme hakkı olmalıdır. Ceditçi aydınlar da çağdaş, gelişmiş ve müreffeh bir toplum oluşturmak için Türkistan’da kadınları okullara dahil ederek çalışmalar hazırlamışlardır. “Sadece erkek çocukları değil, kız çocukları da okutulmalıdır” (Gaspıralı, Eğitim Yazıları, 2017). Ceditçi Fıtrat, kadınların eğitimin içerisinde yer alması gerektiğini Münazara isimli romanında da belirterek toplumu bu konuda hazırlamak istemiştir.

“Şimdi söyleyin bana, kadınlar Buhara’da okuyor mu, okumuyor mu?”

Öğretmen: Hayır, kadınlar çalışmaz.

Fransız: Neden eğitimden mahrum bırakıldılar? Bir kadın, eğitim ve yetiştirme açısından bir erkekten daha az zeki olmamalıdır. Uzmanlar şöyle diyor: "Daha sonra Amerikalı ve Fransız kadınlardan, bir kadının anlayış düzeyinin bir erkeğinkinden daha az olmadığını öğrendik." Ve Peygamberiniz (Allaah'ın barış ve nimetleri onun üzerine olsun) de şöyle

buyurmuştur: "Her Müslüman erkek ve kadının ilim öğrenmesi farzdır." Ayetin hükmüne göre, salih amelleri paylaşmak farzdır. Çünkü güzel ahlak olmadan iyi işler olmaz. Güzel ahlâkı sonradan, yani muhaddimet-ül vacipten sonra da edinmek lâzımdır. "İlk farzlardan biridir." Eğitimsiz kimse güzel ahlaka sahip olamaz. İlk yetiştirilişimiz annelerimizdendir ve onlar kendileri yetiştirilmemişlerse onların kötü yetiştirilmelerinden hep kötü bir ahlak alırız." (s:59).

Fıtrat, Fransız karakter üzerinden kadınların eğitimi hakkında fikirlerini beyan etmiştir. Ceditçiler için insanların ilk öğretmenleri kadınlardır. Kadınlar ne kadar iyi eğitilirse, toplum içinde yetişen çocuklar da o kadar eğitilmiş ve erdemli insanlar olur. Türkistan'da kadınların eğitimden geri kalmasının nedeni islami hükümleri yanlış yorumlayan, aktaran sözde din adamları olmuştur. Eserde Fransız ile Müderris arasındaki kadının eğitimdeki yeri tartışması da bazı dini kavramlar üzerinde ilerlemiştir. Eserde Müderris karakteri Türkistan'daki kadınlara yönelik olan düşünceyi simgelemektedir. Fransız karakteri ise Ceditçi fikirlere sahip, aydın kişiyi simgelemektedir. Fransız ile Müderris arasındaki tartışma, kadimci görüş ile Ceditçi görüşün tartışmasını da ifade etmektedir. Bilimin ve eğitimin önemi Münazara eserinde sıkça belirtilmiştir. Fıtrat, Ceditizmin ana fikirlerini eserinde de dile getirerek toplumu Ceditizm hakkında bilinçlendirmek istemiştir. "Sayın Mudarris, dürüst olalım, nereye kadar bu cehalet, bu cehalet nereye kadar? Bilim, ülkenin mülkiyetinin ve refahının nedenidir. Bilim, ülkenin kalkınmasının nedenidir. Amerikan vahşilerinin vahşetini böyle bir mükemmellik ve büyüklüğün eşğine getiren bilimdir." (s:62).

Ekonomik, siyasi ve sosyal kalkınmanın temeli eğitim sistemine dayalı bilime dayalıdır. Fıtrat ve Ceditçi fikre sahip dönemin aydınları eğitim konusunda sıkça durmuşlardır. Usul-i Cedit okullarının açılması için Buhara'da bulunan Emir ile iyi ilişkiler kurmuşlardır. Eski çağlarda bilim ve kültür merkezi olan Buhara'nın romanın yazıldığı dönemde cehalet içinde olması, eğitimin ve bilimin zayıf olmasından kaynaklanmaktadır. Eğitimin ve bilimin eksik olduğu yerde farklı kuruluşlar ve kişiler boşluğu doldurmuştur. Eserde bu durum Bahaddin isimli din adamı ile örneklendirilmiştir. Bahaddin insanları yönlendiren, maddi çıkarlar doğrultusunda dini görevlerde bulunan kişi olarak oluşturulmuştur. İslami kurallara, şeriata göre; kula tapılacak şekilde itibat etmek yasaktır. Buhara'da bilgin olarak kabul edilen kişiler, eserdeki Bahaddin gibi kişiler olmuştur. "Başkalarına yol gösterecek olanlar, her gece her zenginliğe veda etmeli, üzerindeki giysiden başka bir şeyleri olmamalı, ertesi günün yiyeceğini bile taşımamalıdır. Bilgeler, din tüccarı sahte sofulardan ancak

böyle ayırt edilebilirler” (Maalouf, 2020, s. 103). Türkistan için İslamiyet çok önemli ve hassas bir konudur. Bölgede verilen kararlar, gerçekleştirilen uygulamalar İslamiyet’in uygunluğuna göre belirlenir. Romanda İslam medeniyeti ile Türk devletinin birleşmesi ile ortaya çıkan; Timurlu Devlet, Endülüs Devleti³², Osmanlı Devleti gibi örnekler verilmiştir. “... uçsuz bucaksız Endülüs kıtası, 450 yıl boyunca Müslüman padişahların yönetimi altında çok sayıda ulema ve bilgene sahip olan Müslüman topraklarının ilkiydi” (s:66). İslamiyetin doğru anlaşılıp, devletin de doğru yönetildiğinde bilimin, kültürün, eğitimin verimli olduğu gözlenmektedir. Dinin, insan ve devlet gelişimine bir engel teşkil etmediği günümüz Avrupa coğrafyasından da görülmektedir. Fıtrat, İslam medeniyeti ile Türkistan kültürünün beraber doğru yaşandığında, çağdaş toplum olunacağını Müderris karakteri üzerinden ifade etmiştir. Emeviler Müslüman nüfusa sahip Avrupa kıtasında egemenliğini 400 yıl devam ettirmiş bir devlet olmuştur. İslam kültürü ve Türk kültürü ile beraber Avrupa’da dönemin çağdaş seviyesindeki devletlerden birisi haline gelmiştir.

“Bir arada yaşamak için kimse kendi kimliğinden, dininden, kültüründen ve dilinden vazgeçmek zorunda değildi. Tersine kendi kimliklerini ifade ederken tam bir özgüvenle kalem oynattıklarını söyleyebiliriz. Fakat bu kimlikleri kuşanmış olmak, bilim, sanat, felsefe, ticaret ve diğer alanlarda alışverişi ve etkileşime açık olmaya bir engel teşkil etmemiştir” (Kalin, 2016, s. 169).

Ruslar’ın, Türkistan’ı işgal ettiği konusu da Fıtrat tarafından eserde dile getirilmiştir. Ceditçiler, Buhara’nın, Kırım’ın ve tüm Türkistan’ın bağımsızlığa kavuşmasını istemişlerdir. Bağımsızlık mücadelesi için sadece Ceditçilerin değil Türkistan’daki din adamlarının da mücadele etmesini beklemişlerdir. Fıtrat, İslamiyete zarar veren Ruslara ve İngilizlere karşı çıkılmasını istemiştir. Fıtrat’ın bu isteği kendisinin değil Ceditçi aydınların da ortak görüşünü temsil etmektedir. Ceditçiler Türkistan’da sadece genç ve orta yaşlı uyandırmak ile kalmamışlardır. Ayrıca Ruslara yardım eden, göz yuman din adamlarını da uyandırmak ve Ruslara karşı gelmelerini amaçlamışlardır. “Birkaç yıldır Rus devleti Semerkant’ı işgal ediyor, bu zulüm bölgenin Müslümanları için yazık değil mi?” (s:67).

Türkler için İslamiyetin önemli olduğu kadar tarihleri ve ataları da çok önemlidir. Fıtrat, okuyucuları ve romandaki karakterleri bilinçlendirmek için dini hassasiyetini

³² 8. Yüzyılda kurulan, günümüzün İspanya ve Portekiz’in sınırlarını kapsayan Türk-Arap nüfusa sahip olan Devlettir.

ve atalarına olan hassasiyeti uyandırmıştır. “Eski cehaletinizi bir süre daha sürdürürseniz, dininiz ve milletiniz için üzülsünüz; namus ve haysiyetinizin korunmasını düşünmezseniz, sevgi dolu vatanınızın haklarını unutursunuz; Dedeniz Timur'un şerefine ve şanına ihanet ederseniz” (s:68). Fıtrat'ın ve Ceditçi aydınların tarihe, bilime, bilgiye, eğitime verdikleri önem eserlerine yansımıştır. Eserde Dünyanın çeşitli yerlerindeki eğitimin sistemini bilen, kültürlü ve bilgili karakter olan Fransız, Müderris'i etkilemeyi başarmıştır. Romanda Fransız'ın Müderris'i etkilemesinin ardında, Ceditçilerin Türkistan'da insanları etkileyeceklerine inandıklarını gösterir. Romanda Türkistan'a örnek olacak model ise İstanbul gösterilmektedir. İstanbul, tarihi ve kültürel yapısı ile Buhara'ya benzerlik göstermektedir. İstanbul bilimin ve sanatın da icra edildiği tarihi bir şehirdir. Romanda Fransız karakteri ile okuyuculara fikirlerini aşlayan Fıtrat'ın İstanbul'da eğitim amacı ile bulunması, İstanbul hakkında fikirlerini etkileyen unsurlardan olmuştur. “İstanbul, Peygamberinizin halifesinin başkenti. Bugün yeni bilimlerin bolluğu ve sanatın gelişimi ile ünlüdür” (s:69).

Münazara eserinde, Fıtrat Cedit hareketi ve Usul-i Cedit okulları hakkında bilgiler vermeye başlamaktadır. Yazar, Fransız karakteri ile Cedit tarzında okulların Türkistan'a faydalı olacağını bildirmiştir. Müderris ise kadimcilerin fikirlerini ve Usul-i Cedit okulları hakkında düşüncelerini temsil etmektedir. Cedit tarzında okulların açılması gerektiğini duyan Müderris, Fransız karakterine karşı üslubunu sertleştirmiştir. Usul-i Cedit okullarının Müslümanlar için uygun olmadığı düşüncesi kadimciler tarafından benimsenmiştir. Romandaki kadimci görüşü temsil eden Müderris, Ceditçilerin okullarda çocukları kafir yaptığını düşünmektedir. “Mudarris: Hey, seni aptal, nna'nın faydalı bir okul olduğunu söylüyorsun. Şüpheli bir şekilde, ben hala senin yalanlarına aldanmam. Benden sana haber, bu okul birkaç yaşında çocuklarımızı da kafir yaptı.” (s:71). Fıtrat cedit hareketinin amacını Fransız karakter üzerinden açıklamaya devam etmiştir.

“Sonuç olarak, Aliminizin bu "partizanlığı" delil olarak kabul etmesine de çok üzüldüyorum. Benim görevim, delilin sizden çıkarılmasını istemektir, fakat amacım sizi cahiliye uykusundan uyandırmak olduğu için, böyle faydalı bir yöntemi cedit'i necis olarak nitelendiren ve ıslahına kâfir diyen o hocanın durumunu açıklamak zorundayım.” (s:71).

Türkistan’da sadece din adamlarının değil ayrıca halkın da Ceditçilere ve Usul-i Cedit okullarına karşı olduklarını Müderris karakteri tarafından söylemektedir. Romanda kadimci görüş ile Cedit hareketinin görüşü tartışılmıştır. Fıtrat, eserinde Ceditizmin ilkelerini ve amaçlarını halka bu eseri ile de aktarmak istemiştir. Eser sadece iki kişi arasında geçmektedir. İki karakterin de metafor olarak kullanıldığı gözlenmektedir. Müderris ile Fransız karakterleri birbirinden zıt fikirleri temsil eden karakterlerdir. Fransız karakteri modern eğitimi ve eğitim metodlarını savunan, Cedit okullarının da faydalı olacağını düşünmektedir. Müderris ise Cedit okullarının çocukların dinini yok edeceğini savunmaktadır.

“Mudarris: Bu okul çocuklarımızı kafir yapıyordu.

Fransız: Aynı yerde diyorum ve bütün İslam alemi diyor ki bu okul çocuklarınızı vatansever, kibar, küfürsüz, mükemmel Müslümanlar yapacak” (s:73).

Fransız, Cedit okullarının haram olduğunu düşünen Müderrisi ikna etmekte zorluk yaşamıştır. 20. Yüzyılda Türkistan’da Cedit okullarında öğrencileri kafir yapıldığı inancı eserde de yazılmıştır. Fıtrat kadimcilerin Cedit okulları hakkındaki fikirlerini değiştirmek için, Mekke ve Medine’de açılan okullardan örnekler vermiştir. Dinin ilim öğrenmeyi farz kıldığını belirtmiştir. Hz. Muhammed’in “İlim Çin’de bile olsa gidiniz.” Sözlerini de Müderris’e hatırlatmıştır. Fıtrat, Cedit okullarının sistemini anlatmasından sonra, Türkistan’daki geleneksel eğitimi Fransız olan karakter üzerinden eleştirmiştir. “Sizin kendi itirafınıza göre eski eğitim şu şekildedir: Bir çocuk yedi yaşına geldiğinde okula gider, on yıl okur, Farsça mektuplar yazar, sonra zorluklardan geçer, ne bulursa hocasına sunar. Yirmi yıldır okumuş olur. Yirmi yıllık eğitimin tamamı dahi Arapçadır.” (s:83).

İsmail Gaspıralı Ceditizm fikrini oluştururken Türkistan’da ortak dilin oluşturulması için çalışmıştır. Türkistan’daki eğitimin, edebi dilin ve yazı dilinin Kırım Tatar Türkçesi olarak yayılması için uğraşmıştır. *Münazara* romanında, Türkistan’daki eğitim dilinin Arapça olmasına yönelik eleştiride Ceditizmin etkileri görülmektedir. Ceditçi aydınlar için, Türkistan’daki Türk boylarının birlik ve beraberlik altında tutulmasının öncelikli şartı ortak dil olmuştur. “İki topluluk farklı diller konuştuğunda, ortak dinleri onları bir araya getirmeye yetmez” (Maalouf, 2019, s. 108). Ceditçiler

Türkistan’da yeni alfabe üzerine de çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Fransız karakteri altındaki Fıtrat, kadimci görüşe sahip olan Müderris’e Hristiyan Avrupa hakkında bilgiler vermektedir. “Farangi: Hristiyan ülkelerde orduyu harekete geçirmek için askeri birlikler, ateşli silahlar, toplar, tüfekler, dinamit, bombalar ve gemiler ve zırhlı trenler var. Müslümanlar da bu araca en mükemmel şekilde sahip olmalı mı?” Romanın ikinci bölümü iki karakterin de ortak bir paydasında bitmektedir. Varılan ortak payda ise bilimin önemi olmuştur. Fakat Müderris, cedit okulları konusunda Fransız’a katılmamıştır. Romanda Müderris karakteri Türkistan’daki din adamlarının Ceditizme bakış açısını simgelemiştir. Cedit okullarının (Usul-i Cedit Okullarının) kadimciler tarafından çocukları kafirleştirdiğine inanılsa da cedit okullarında Türkistan’daki çağdaş eğitimin temelini oluşturmuştur.

7.3.Fıtrat’ın Hikayelerinde Ceditizm İzleri

7.3.1. “Yurt Kaygısı” Hikayesinde Ceditizm İzleri

Abdurauf Fıtrat, birçok edebi türde eserler yazmıştır. Bu türlerden birisi ise Hikâye türü olmuştur. Hikâye eserler muhtevaları ve özelliklerinden dolayı romana kıyasla daha kısa yazılardan oluşmaktadır. Romanın aksine, okuyuculara almaları gereken doğrudan verilmektedir. Fıtrat’ın kaleme aldığı hikayelerin konusu değişiklik göstermektedir. Hikayelerinin konusu; İslam, vatan ve gündelik yaşama ait konular olmuştur. Fıtrat hikayelerini oldukça kısa yazmıştır. Hikayelerin kısa yazılmasındaki amaç okuyucuların verilen mesajı doğrudan çıkartmalarına yardımcı olmak istemesi olmuştur. 20. Yüzyılda Ceditçi aydınlar toplumu bilinçlendirmek için edebiyatı ve edebiyat türlerini kullanmışlardır. Fıtrat’ın hikâye eserlerinin arasında *Yurt Kaygısı* isimli hikayesi vardır.

Ceditçi fikirlerini eserlerine sıkça yansıtan Fıtrat, *Yurt Kaygısı* hikayesinde de yaşadığı dönemdeki olayları hikâye türünde yansıtmıştır. 16. Yüzyıldan 21. Yüzyıla kadar olan dönemde Rusların Türkistan üzerindeki işgal politikaları sürmüştür. Türkistan’da 16. Yüzyıldan itibaren siyasi, askeri ve politik olarak istikrar sağlanamamıştır. Türkistan’daki istikrarsızlık bölgede Rusların ilerlemesine ve işgaline sebebiyet vermiştir. “Rusların yoğun faaliyetleri sonucunda Türkistan’ın büyük bölümü işgal edilmiş ve Türkistan Genel Valiliğine bağlanmıştır. Ruslar, Türklere karşı resmen sömürge muamelesi yapmışlardır” (Ata, 2017). Ceditçi aydınlar Türkistan’ın Ruslar

tarafından işgalini sonlandırmak istemişlerdir. Türkistan'daki aydınlar Rusların işgalini sonlandırmalarındaki ilk adımın Türk milletini bu konuda bilinçlendirmek olduğunu düşünmüşlerdir. Türkistan'daki Türk boylarını bilinçlendirmek için yapacakları ilk şeyler; eğitim ve edebiyat alanında çalışmalar yaparak kitlelere ulaşmak olmuştur. Eğitim alanında, Gaspıralı'nın benimsediği yöntemde okullar açmışlardır. Edebiyat alanında yapılan çalışmalar ise oldukça geniş türlerde olmuştur. Fıtrat, Abdullah Kadri, Behbudi, Çolpan gibi yazarlar toplumu bilinçlendirecek türde ve konuda eserler üretmişlerdir. Toplumun ne halde olduğunu göstermek için toplumu iğneyeleyen cümleler de kullanılmıştır. "Schopenhauer ve Nietzsche de Alman milleti, yani kendi milletleri için ağır sözler söylemişlerdir; ama onların kükremeleri altında bir üzüntü hissedilir. Milletlerini öyle görmek içlerine dokunuyor, onu bir sarsmak, uyandırmak, daha doğru bir yola sokmak istiyorlar" (Ataç, 2019, s. 27). Fıtrat, eserlerinde Türkistan nüfusunun büyük kısmının cahil kaldığını sıkça belirtmiştir. Cahilliğin üstesinden gelmek, düşmanı Türkistan'dan atmak Ceditçilerin öncelikli hedefleri olmuştur. Ceditçilerin şiirlerde, romanlarda toplumdaki cehaletten bahsedilmesinin dışında, Yurt Kaygısı hikayesinde ise milli duyguları uyandıran cümleler kullanılmıştır.

Hikâye anne ile oğlunun arasında geçen diyaloglardan oluşmaktadır. Anne milliyetçi duygulara sahip Türkistanlı bir kadındır. Türkistan'ın işgali, kadının göz yaşları ile anlatılmıştır. Birinci Cihan Harbi sırasında Rusya, Türkistan'dan insanları savaş için evlerinden zorla toplamıştır. Hikayedeki anne Türkistan'dan savaş için cephelere götürülen gençlere gönderme yapmıştır. "-Ah...oğlum, aslanım! Zalim hükümet evimi yağmaladı, büyük binalarımı yıktı, sevgili oğullarımı öldürdü."

Rusların, Türk Dünyası'nın çeşitli bölgelerinden insanları savaşmak için toplamasını yanı sıra milliyetçilik yaptığı gerekçesi ile de insanları öldürmesi üzerine bu cümleleri kullanmıştır. Türkistan'da Cedit fikrine sahip aydınlar, "milliyetçi" olmaları nedeniyle Ruslar tarafından ölüm cezasına çarptırılmışlardır. Fıtrat, Türkistanlılara; Rusların camiilere zarar verdiğini, insanları boş yere öldürdüklerini, Türk Dünyası'nı kana buladıklarını annenin sözleri ile anlatmıştır. "Bütün evim yandı, kalbim yandı, koca binalarım yandı. Güzel camilerim kül oldu." Ceditçiler, Türk Dünyası coğrafyasında yaşanan bu durumları eserlerine konu aldıkları için ve eserlerinde milliyetçilik

unsurlarını taşıdıkları için ölüm ile cezalandırılmışlardır. Fıtrat'ın milliyetçilik ile suçlanmasına sebebiyet veren eserlerinden birisi ise *Yurt Kaygısı* hikayesi olmuştur. Fıtrat hikâyesinin son bölümünde, Usul-i Cedit okulları ve eserleri ile yetiştirdikleri gençlerin tiranların açtığı yaraları saran doktorlar olarak nitelendirmiştir. “-Anacağım! Ağlama, düşmanlar gitti, tiranlar gitti. Doktorlar, tiranların açtığı yaraları iyileştirmek için eğitildi. Artık ağlama.” Fıtrat'ın ‘Tiran’ olarak nitelendirdikleri ise Ruslar ve yerel yönetimde kendi çıkarları doğrultusunda, Türkistan'ı yöneten emirler ve din adamları olmuştur.

7.3.2. “Müslüman Sevgisi” Hikayesinde Ceditizm İzleri

Ceditçi fikriyatın üstüne durduğu konulardan birisi İslam olmuştur. Çarlık Rusyadan itibaren, Türkistan'da insanların inancına yönelik baskılar uygulamıştır. Din bir toplumun kültürünü ve karakterini oluşturan yapı taşlarından birisini oluşturur. Türk kültürünün Türkistan'da hürriyet içinde yaşamasını isteyen Ceditçiler, Rusların yok etmek istediği İslam konusunda da oldukça hassas olmuşlardır. 17. Yüzyılın ortaları itibariyle sadece Ruslar değil Türkistan'da itibar gören bazı din adamları da İslamiyet'e zarar vermişlerdir. Ceditçilerin Türk Dünyası'nı çağdaşlaştırma ve aydınlatma hareketini, dönemin sözde din adamları dinsizlik olarak algılamışlar ve dinsizlik hareketi olarak insanlara anlatmışlardır. Fakat Ceditçiler, Türkistan'da milli bir mücadele içinde olmuşlardır. Cedit Hareketi sadece eğitim ve edebiyat alanında mücadele etmemiştir. Ceditçi aydınlar aynı zamanda sömürge altında olan Türk yurduna, milletine ve inancı olan islamiyete sahip çıkmak adına mücadele etmiştir.

Ceditizmin özelliklerinden birisi ise milliyetçilik duygularının yanında İslamiyete olan bağlılıkları olmuştur. Türkler, Talas savaşı ile İslamiyet ile tanışmaya başlamıştır. İslamiyeti kabul etmeye Talas Savaşı ile başlayan Türklerde her savaş gaza, cihat³³ anlayışı ile gerçekleştirilme başlanmıştır. Cihat anlayışı, Turancılık anlayışı ile amacında benzerlik gösteren kavramlar olmuştur. Türkler İslamiyeti benimsedikten sonra İslamı ve Türklüğü yaymak için mücadelede bulunmuşlardır. Tarihte Avrupa'nın aksine inancı ile kendi kültürünü birleştiren Türkler; Bilimde, siyasette, devlette önemli başarılar elde etmiştir. “Üstelik İslâm'ın gaza ve cihada verdiği önem

³³ Cihat, Arapça kökenli bir kelimedir. Mücadele anlamına gelemektedir. İslamiyette sıkça kullanılan kelimelerden birisi olmuştur. İslam için savaşmak, islami yüceltmek için savaşmak gibi anlamlara gelmektedir.

onların hayatlarına ve dünya görüşlerine de çok uygun düşüyordu. Türkler dünyanın idaresinin Tanrı tarafından kendilerine ismarlandığına inanırlardı. İslâm'a girmekle onlar “Allah’ın askeri” oluyorlar, ellerine hiçbir yerde bulamayacakları eşsiz bir dayanak geçirmiş oluyorlardı” (Güngör E. , 2019, s. 51). Fıtrat ve diğer Ceditçi aydınların, İslamiyet’e olan hassasiyeti oldukça fazla olmuştur. Bu amaç ile Fıtrat, İslama ve Müslümanlığa ait eserler de yazmıştır. Fıtrat Müslümanlar için bir hikâye yazmıştır. Hikayedeki amaç Müslümanları birbine bağlamak ve birlik beraberliği tekrar oluşturmak olmuştur. *Müslüman Sevgisi* hikayesi de bu amaç doğrultusunda yazılmıştır. Ceditçi aydınlar eserlerinde sıkça birlik-beraberlik içeren eserleri kaleme almışlardır.

“İnsanların düşüncelerini ve yaşadıklarını aktaran 'konuşma', onlar arasında birlik ve beraberlik aracı olarak işlev görür. Sanat da benzer bir amaca hizmet eder. Bu ikinci iletişim aracının özelliği ve onu kelimelerle kurulan iletişimden ayıran şey şudur ki; kelimelerle bir insan başkasına düşüncelerini aktarırken, sanat yoluyla duygularını anlatır” (Tolstoy, 2000, s. 160).

Müslüman Sevgisi hikayesinde karakterler üzerinden, birlik ve beraberliğin kurguladığı bir konu oluşturulmuştur. Hikâye, Hz. Muhammed’in katıldığı bir savaşta geçmektedir. Hikâyede ayrıca Müslümanların birbirine olan cömertliğini ve fedakarlığını da göstermektedir. Hikâyenin olay örgüsü savaş meydanında geçmektedir. Müslümanlar ile başka bir grup arasında yapılan savaşta yaralanan insanlar ile yaralananlara yardım etmek isteyen kadın olayın kişi grubunu oluşturmaktadır.

Yaralanan mücahitlere su vermek isteyen kadını her mücahit reddetmiştir. Her mücahit, kendisine gelen suyu yanındaki arkadaşına vermek istemiştir. Kadın elinde su ile gittiği her yaralıdan “Benden daha kötü durumda olan arkadaşına ver” cevabını almıştır. Hikâyenin sonunda ise savaş alanındaki bütün mücahitler can vermiştir. Hikâyede Fıtrat’ın vermek istediği mesaj oldukça basit olmuştur. Hikâye, okuyucuların konuyu kolay anlayabilmesi için sade ve kısa bir şekilde yazılmıştır. Müslümanların birbirine yardımını, fedakarlığını anlatan hikâyede, Fıtrat eserinde okuyuculara İslam kültürünün özelliklerini hatırlatmak istemiştir.

Yazarlar edebi eserlerini oluştururken toplumundaki o döneme ait izleri istemli veya istemsiz bir şekilde yansıtır. Sanatçının eseri, dönemin özelliklerini taşımaktadır.

Türkistan’da, Ruslar ile Türkistan’ın yerlisi konumundaki Türkler ile sık sık çatışmalar yaşanmıştır. Ruslar bu çatışmaları isyan, Türkler ise bu çatışmaları ayaklanma olarak isimlendirmişlerdir. Fıtrat eserinde birlik beraberlik konularını işlemesinin dışında dayanışma ve fedakârlık konusunu da Müslüman Sevgisi hikayesinde işlemiştir. Ceditçi aydınlar baskılara ve kısıtlamalara karşı dik duruş göstermiş dönemin insanları olarak dikkat çekmişlerdir. Ceditçi aydınlar 1937-1938 seneleri arasında yazdıkları eserler, bulundukları faaliyetler nedeni ile ölümle cezalandırılmışlardır. Ceditçilerin kendileri de hayatta iken verdikleri mücadele ile fedakârlık örneği olarak tarihte yer edinmişlerdir.

7.4. Fıtrat’ın Tiyatro Eserlerinde Ceditizm İzleri

Edebi türler, sanatçının dönemin izlerini yansıttığı, fikirlerini yansıttığı yapıtlar olmuştur. Tiyatro eserleri de dönemin özelliklerini taşıyan eserlerdir. Tiyatro, edebi türler arasında sahnede görsel olarak icra edilen türlerden birisi olmuştur. Yazılı ve görsel olarak icra edilen edebi tür olan tiyatro, birçok amaç için kullanılmıştır. Fıtrat tiyatro eserlerini, halkın üzerinde kendi fikirlerini yansıtmakta etkili olduğu için yazmıştır. Türkistan halkının okuma-yazma bilme oranının düşük olma ihtimaline karşın tiyatro eserleri sergilenmek için de yazılmıştır. Fıtrat tiyatro eserlerini daha fazla kitleye ulaşmak için de kullanmıştır. Meydanlarda ve salonlarda oynanan oyun, yazılı eserlere göre daha fazla insana hitap ettiğinden dolayı Fıtrat, tiyatro eserleri yazmayı da tercih etmiştir.

Türkistan’da tiyatro kültürü Ceditçi aydınların önde gelen isimlerinden Behbudi ile başlamıştır. Behbudi ile beraber Fıtrat da tiyatro türünde eserler vermiş, çağdaş Özbek edebiyatının gelişimine katkıda bulunmuştur. Tiyatro türü Türkistan için oldukça büyük bir öneme sahiptir. Tiyatro türünün Türkistan’a Ceditçiler ile beraberinde girmiştir. Ceditçi yazarlar Tiyatro dilini, konusunu didaktik şekilde kullanmışlardır. İsmail Bey Gaspıralı’nın başlattığı Cedit Hareketi’nin, bir eğitim hareketi olarak ortaya çıkması Fıtrat ve çevresinin de kaleme aldığı edebi türleri etkilemiştir.

Abdurauf Fıtrat’ın kaleme aldığı drama, tiyatro eserlerinin içeriği eğitici ve toplumu yönlendiren türde olmuştur. “Sanatsallık ve bilimsellik, bilgiye ve güzelliğe ulaşma

arzusu bir zemin, bilim ve sanat ise bu zeminde yeşererek büyüyen ve gelişen çiçeklerdir” (Petrov, 2007). Fıtrat verdiği tiyatro eserleri ile beraber toplumdaki gördüğü eksiklikleri konu almıştır. Yazılan eserlerde, Fıtrat karakterler vasıtasıyla Türkistan’daki noksanlıkları eleştirmiştir. Abdurauf Fıtrat’ın ceditizm unsurları taşıdığı tiyatro eserleri Türkistan’ın durumunu aktaran eserler olmuştur. Abdurauf Fıtrat’ın “*Hind İhtilalcileri*” isimli tiyatrosunda da ceditizm izleri görülmektedir.

7.4.1. “*Hind İhtilalcileri*” Adlı Piyesinde Ceditizm İzleri

“*Hind İhtilalcileri*” Fıtrat’ın kaleme aldığı tiyatro eserlerinden birisidir. Eser beş perdelik bir oyundan oluşmaktadır. Oyun Türkistan coğrafyasında geçmektedir. Fıtrat’ın yazdığı eser, Türkistan’daki baskı yıllarını anlatmaktadır. Fakat olayların mekânı Hindistan’da gelişmedir. Fıtrat’ın olayları Hindistan’da kurgulamasının nedeni ise Ruslar’ı karşısına almamak istemesi olmuştur. Tiyatro eserindeki Hindistan coğrafyası Türkistan’ı simgelemektedir. Yazarın, eserde simgeleri kullanmasının nedeni Rusların eserin yayınlamasını ve okunmasını yasaklamasını engellemek olmuştur.

Fıtrat tiyatro eserinde de milliyetçi fikirlerini Rahimbaş karakteri üzerinden yansıtmak istemiştir. “Şunu çok iyi anla. Vatanını sevenler onun taşını, toprağı için değil, güzelliklerini, iyiliklerini severler. Vatan uğruna can verenler saç, sakalı için değil, mukaddesleri, fazileti, tarihi için severler” (Avcı, Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler, 2020, s. 138) Yazar, Rus baskısı altında, Ruslar tarafından uygulanan milliyetçi karşıtı politikaları karşısında eserinde milliyetçi söylemlerde bulunmuştur. 18. Yüzyılın başlarından itibaren Rusların, Türkistan üzerindeki baskıcı politikalarına karşın Türkistan’da milliyetçilik söylemleri ve akımları gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Rusya işgali altındaki Türkistan’da milliyetçiliğin başlaması, Gaspıralı’nın Tercüman gazetesini çıkartması ile filizlenmiştir. İsmail Bey Gaspıralı’nın çıkarttığı Tercüman gazetesi, Türk Dünyası’ndaki milliyetçi tabanı oluşturmuş ve seneler içinde gazetenin de satılma ve okunma oranı artmıştır. (Sağlam, 2019). Fıtrat’ın baskı yılları içinde eserdeki karakterler üzerinden milliyetçi cümleler kullanması, Ceditçi özelliğini eserlerine yansıttığının bir örneği olarak gösterilebilir.

Eserde milliyetçiliğin ve cedidizmin gözlemlendiği bir konuşma daha vardır. İki sevgili karakter birbirleri ile konuşurken Hindistan’da bulunan İngilizlere nasıl terbiye verileceği hakkında konuşmaktadır. “İngiliz’in en iyi terbiyesi onu Hindistan’dan kovmaktır” (Avcı, Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler, 2020, s. 139). Fıtrat, eserinde Rusların da düşmanı olduğu İngilizler hakkında olumsuz cümleler kullanması eserin saansürülenmemesi için kullanılan yöntemlerden olmuştur. Fakat, yazarın cümlesinin altında Rusları Türkistan’dan atma fikriyatı yatmaktadır. Yazarın Türkistan’dan kovmanın gerektiğini tüm Buharahlılara, Türkistan halkına anlatmak istemiştir. Ruslar’ın Türkistan’da bulunduğu süre boyunca, her Türk boyu birbiri ile düşmanlık etmeye başlamıştır. “Türkler arasında; “Her boy birbirine düşmandır. Boyların birbirlerine olan düşmanlığı düşmanlarına olandan daha çoktur” (Biçer, 2011, s. 12). Ceditçi aydınlar hürriyete düşkünlükleri ile bilinmektedir. Bağımsızlık ve hürriyet mücadeleleri gerek ilmi alanlarda gerekse dönemin ayaklanmalarında görülmüştür. Rusların Türklere karşı uyguladığı bölücü politikların farkında olan Ceditçiler, Rusları Türkistan’dan atmak gerektiğini eserlerinde de belirtmişlerdir. Tiyatro eserinde Rahimbaş, Türkistan’da baskın varlığı devam eden Rusların etkinliğini coğrafyayı kanatları altına alan kartala benzetmiştir. “İngiliz’i Hindistan’dan kovmak, yer yüzünü kendi kanatları altına alan bir kartalı yok etmektir”

(Avcı, Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler, 2020, s. 139). Ceditçi aydınlar; bağımsız ve dillerini, dinlerini özgür bir şekilde yaşayan Türkistan inşaa etme amacında olmuşlardır. Fıtrat’ın “Hint İhtilalciler” isimli tiyatro eserinde Ceditçilerin bağımsızlık ve birlik beraberlik istekleri okuyuculara aktarılmıştır.

“Yaşamaya tapsınlar. İnsanca yaşamanın yolunu aramıyorlar bunları yağmalamak için birleşmişken onlar sömürülmekten kurtulmak için birleşmiyorlar. Müslüman dünyasının yeri neresi? Bugün Hint inkılapçıları arasında birlik, gelişme gibi özellikler yok. Böyle bir güve inanmayı boşver. Böyle bir yığına güç demek boşdur” (Avcı, Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler, 2020, s. 140).

Cedit Hareketi’nin temelinde Türksitan’daki Türkleri tek çatı altında birleştirmek olmuştur. “Rusya’daki Türkler için kurtuluş yolunun birlik, ortak dil ve modern eğitimden geçtiğini tespit eden Gaspıralı, somut ve kolay uygulanabilir bir proje ortaya koydu” (Somuncuoğlu, 2014, s. 236). “Dilde, fikirde, işte birlik!³⁴” sloganı ile Türk

³⁴ İsmail Bey Gaspıralı’nın Tercüman gazetini çıkartmasındaki amacı niteleyen bir cümledir. Daha sonra Türkistan’da tüm Ceditçi aydınları temsil eden bir slogan haline gelmiştir.

Dünyası'nı bir arada tutmak Cedit Hareketi için ilk hedef olmuştur. İsmail Bey Gaspıralı'nın milliyetçilik anlayışında ayrılıkçığın olmadığı bu cümlesi ile görülmektedir. Ceditçiliğin ilkerinden olan; birlik veberaberliği oluşturma amacı Fıtrat'ın *Hint İhtilalcileri* isimi tiyatro eserinde de bulunmaktadır. Fıtrat Rusların işgalci dönemindeki sert politikalarına ve baskılarına yine eserinde değinmiştir. Türkistan'da Türk milliyetçisi olan yazarların, milliyetçilik suçundan çeşitli cezalar verilmesi veya öldürülmesi de eserde işlenmiştir. "Bugün, bu ülkede koyundan fazla adam kesilmektedir. Esenlik, güvenlik, özgürlük denen şeyleri kimse bilmiyor. Mescitte namaz için toplananlar, siyasi toplantı yapılıyor diye topa tutuluyor. Erkeklerle kadın, arasında yüksek sesle konuşmalar hükümete karşı geliyor diye idam edilirler" (Avcı, Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler, 2020, s. 141).

Timur Devleti'nde, Çağatay döneminde birçok bilim adamı çıkartan Türkistan'da, Rus yönetimi altında aydınların düşünceleri dahi suç teşkil etmeye başlamıştır. Ceditçiler ve Ceditçilerin fikirleri, eserleri kadimciler ile beraber Ruslar için de hedef olarak görülmüştür. Ruslar Cedit Hareketini ve fikirlerini kendi çıkarlarına ters ve zararlı olarak değerlendirmiştir. Türkistan'da Rusların kendi çıkarları için Cedit Haketini ve Usul-i Cedit okullarını itibarsızlaştırmak istemişlerdir. Rusların Ceditçi aydınları ve okulları itibarsız göstermek için Türkistan için hassas konular üzerinde çalışmalar yapmışlardır. Türk Dünyası için hassas konulardan ikisi ise Türklük ve İslam olmuştur. "Cedit eğitim sisteminin Türkistan'da yaygınlaşması üzerine Rus idaresi bu kurumlara karşı tedbirler geliştirmeye çalıştı. Bazı idareciler bu okulları itibarsızlaştırmak için bunların Pan-Türkist ve Pan-İslamist fikirler yaydığına dair suçlamaları kullandılar" (Somuncuoğlu, 2014, s. 237). Ruslar'ın itibarsızlaştırmak için Ceditçi aydınların üzerinde baskılar kurduğunu Fıtrat'ın eserinde de gözlemlenmektedir. "Hükümete karşı geldi diye tutuklananlar, kan döktü diye asılanlar, hırsızlık etti diye ceza alanların en büyük suçu güçsüzlüktür. Güçleri olsaydı, bütük kötülükleri yapıp, yine huzurla yürüdüler. Niçin güçlü olmayanlar çalışıp dururlar" (Avcı, Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler, 2020, s. 156). Fıtrat'ın eserinde güçsüz olarak nitelendirdiği kişiler Ceditçi aydınlar, milliyetçiler ve bağımsızlık mücadelesi için çaba gösteren kişiler olmuştur. 19. Yüzyıldan itibaren, eserlerinde Türk milliyetçiliği bulunan yazarlar çeşitli asılsız suçlamaların sonucunda öldürülmüştür. Abdurauf Fıtrat da Rusların Ceditçileri

itibarsızlaştırma politikasına göre milliyetçilik suçlamaları ile Rus yönetiminin kurbanı olmuştur.

Fıtrat'ın kendini ve diğer Ceditçi aydınları “güçsüz” olarak değerlendirmesinin bir diğer sebebi, kendilerine sadece Rusların değil Türkistan'da bulunan kadimci Türkler'in de düşmanlık etmesi olarak değerlendirilebilir. *Hint İhtilalcileri* eserinde, kadimci görüşe sahip insanlara da yer verilmiştir. Fıtrat, bu insanları “kadimci” ismiyle anlatmamıştır. Türkistan vilayetindeki yönetici sınıfındaki insanların da Ruslar ile beraber çalıştığını olay örgüsünde izleyici ve okuyuculara aktarmak istemiştir. Eserin kişi kadrosunda olan Mevlâna Nü'man, Türkistan'daki insanlar tarafından itibar gören bir kişi olarak dikkat çekmektedir. Dindar kişiliği olarak bilinen Nü'man, Ruslar ile iyi ilişkiler kuran bir önder olarak görülmektedir. “Mevlâna Nü'man ise bize bağlı bir İngiliz dostudur” (Avcı, Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler, 2020, s. 159). Abdurauf Fıtrat Türkistan'da yerel insanlar tarafından itibar gören fakat Türkistan'ın işgalcileri ile iyi ilişkiler kuran insanları sahne eserine de yansıtmıştır.

Ceditçi görüşlerini yansıtmalarının yanında, Ceditçi kişiler de *Hint İhtilalcileri* eserinde işlenmiştir. Hürriyet, bağımsızlık, vatan gibi konuları işleyen Ceditçi yazarları betimleyen bir karakter ile bu durumu da izleyicilere aktarmak istemiştir. Eserin olay örgüsünde Ceditçi özelliklere sahip olan, Dilnebaz isimli kadın İngiliz subayı tarafından kaçırlır. Kaçırlan Dilnebaz, İngiliz subaya karşı direnç gösteren, cesur ve dik başlı bir kadın olarak gösterilmiştir. Fıtrat'ın böyle bir karakter oluşturmasındaki sebep ise Türk kadını sosyal hayatta aktif, cesur ve milliyetçi karakterde göstermek istemesi olmuştur. Ceditçiler, eğitimde ve sosyal hayatta kadınların erkekler ile eşit olmasını, aynı haklara sahip olmaları için çalışmışlardır. Ceditçi aydınlar, kadınların da eğitim alması gerektiğini düşünmüşlerdir. Kadınların da eğitim gördüğü, Rusya'nın çeşitli bölgelerine okullar açmışlardır (Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), 1999). Cedit Hareketi'nin amaçlarından birisi, kadınları eğitim sistemi aracılığı ile aydınlatmak olmuştur. Fıtrat, kadınların da eğitim almasını, yazılar yazmasını ve ilim alanında adımlar atmasını düşünmüş, bu düşüncesini kadın karakter üzerinden aktarmıştır. Türk Dünyası'nda çeşitli alanlarda eserler veren aydınlar, Türkistan'daki kadınların durumunu ve geride kalmasını eleştiren eserler vermiştir (Kınacı, 2017).

Turgut Özakman, Türk edebiyat tarihinde önemli bir yere sahip olan, Halide Edip Adivar³⁵ için cesur ifadesini kullanmıştır. “Türkiye bir savaş kahramanından daha cesur bu öncü kadınlar sayesinde, ilkel toplum olmaktan kurtulacaktır” (Özakman, 2007, s. 337). Tiyatro eserinde ise Dilnebaz isimli kadın karakterin cesurluğu, milliyetçiliği ve Türkistan’daki Rusların uyguladığı politikaların farkında olan simgeleyen Ceditçi kadın karakter olarak ön plana çıkartılmıştır. Olay örgüsünde Dilnebaz’ı kaçıran İngiliz subayın, Dilnebaz hakkındaki düşünceleri de aktarılmıştır. “-Beni gördü mü değişiyor, her zaman hürriyet, eşitlik, adalet, zulüm, vahşilik, medeniyet, halk, yurt gibi ne kadar manasız sözler varsa hepsini birden söyleyip duruyor” (Avcı, Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler, 2020, s. 159). Fıtrat Ruslar’ın Türkistan işgaline, Türkleri herhangi nedenlerle öldürdüklerine dikkat çekmek için metaforlar kullanmıştır.

Olay örgüsünde geçen Hindistan, Türkistan olarak düşünülürken, İngilizler ise Ruslar olarak kurgulanmıştır. Eserin kişileri, İngilizlere sürekli toplumun da dikkatini çekeceği sözde sorular sormuştur. “Siz kimden izin alıp ülkemize girdiniz, sizin kılıcınız ile dökülenler çelme suyu değil, insan kanıydı. Sorgusuz kalsın mı?” Sorularını sorarak, sahnedeki oyunu izleyen, izleyici veya eseri okuyan okuyucuya iletiler vermektedir. Abdurauf Fıtrat, milliyetçiliğini ve Türkistan’a olan özlemini *Hint İhtilalcileri* eserinde de göstermiştir. Eserinde Türkistan’ı, Hindistan olarak adlandıran Fıtrat, büyük din adamların da Hindistan’dan çıktığını yani Türkistan’dan çıktığını hatırlatmıştır. Bilimin, eğitimin, dinin temellerinin Türkistan’da olduğunu eserinde dile getirmiştir. Türkistan’ın başka milletlerin veya devletlerin gölgesinde olmadığı, kendi başına bir kültür olduğunu *Hint İhtilalcileri* eserinde yazmıştır. “Bizim bütün şeyhlerimiz Hindistan’dan çıkıyor. Bizim bütün inancımız Hindistan’dadır. Bizce Hindistan kendi başına bir dünyadır. Burada yaşayanların bütün ihtiyaçları kendinde bulur. Böyle de olması gerekir” (Avcı, Ceditçi Fıtrat ve Eserlerinden Örnekler, 2020, s. 161).

Hint İhtilalciler aslında Türkistan’ın savaşçılarıdır. Türkistan’ın sahibi olan Türklerdir. Fıtrat, tiyatro eserinde bu durumu dönemin şartları altında farklı isimler ve farklı

³⁵ Türkiye Cumhuriyeti için önemli bir savaş olarak bilinen “Kurtuluş Savaşı”nda sivil olarak katılmıştır. Kadınların hakları, eğitimi ve sosyal hayattaki yeri için çalışmalar yapmış, eserlerinde kadınlara yer vermiştir. Kurtuluş Savaşında, Mustafa Kemal Atatürk’ün yanında olduğu bilinmektedir.

mekanlar kullanarak izah etmek zorunda kalmıştır. Eserde Hindistan'ın işgalden kurtulması için mücadele edenler, Türkistan'daki Ceditçi aydınları temsil etmektedir. Eserde inkılapçılıktan bahsedilmesi ise Ceditçilerin eğitimde ve toplumda değiştirmek istediklerini kapsamaktadır. Fıtrat'ın eserlerinde eleştirinin sertliğine göre metaforlar kullanmıştır. Hin İhtilalcileri eserinde, Ruslara sert göndermeler olduğu için Rus ismi yerine İngiliz ismi kullanmıştır. Fıtrat'ın İngiliz ismi kullanmasının altında çeşitli nedenler vardır. 18. ve 20. Yüzyıl arasında “süper güç” olmak için dünya devletleri rekabet içinde olmuştur. Rusların Türkistan'daki varlıkları ile İngilizlerin Asya'da, Hindistan coğrafyasındaki varlıkları birbirlerini tehdit eden konumda olmuştur. İngilizler Ruslar için düşman niteliğindedir. Eserin yazarı Fıtrat, bu durumun bilincinde olarak eleştirileri İngilizlerin ismini kullanarak yapmıştır.

8. FITRAT'IN ESERLERİ ÜZERİNDE DİL VE ÜSLUP İNCELEMESİ

Abdurauf Fıtrat, yazdığı eserler ile Özbek Türkçesinin gelişimine fayda sağlamıştır. Çağdaş Özbek Türkçesinin gramer çalışmasını gerçekleştiren Fıtrat, eserlerini Özbek Türkçesi ile yazmaya özen göstermiştir. Fıtrat yazdığı şiir, hikâye, tiyatro eserleri ile Türkistan toplumunun bilinçlenmesini amaçlamıştır. Abdurauf Fıtrat'ın eserleri Özbek Türkçesi ile yazıldığından dolayı eserlerinde Çağatay Türkçesinin izleri görülmektedir. 18. Yüzyılda, Türkistan coğrafyasında Arapça ve Farsça'nın etkilerinden dolayı kullanılan dilde yabancı kelimelerin yoğunluğu oldukça fazla olmuştur.

Arapça ve Farsça dillerinin etkisi sadece kelimelere yansımamış ayrıca kullanılan alfabelere de yansımıştır. Türkistan'da 18. yüzyılda yazılan eserler kiril alfabesi ve Arap alfabesi ile yazılmıştır. Abdurauf Fıtrat Çağatay dilinin ve edebiyatının temsilcilerinden görülmektedir. Çağatay edebiyatının ve Özbek edebiyatının önde gelen isimlerinden olan Abdurauf Fıtrat, şiirlerinde, hikayelerinde ve tiyatro eserlerinde sade bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Fıtrat'ın eserlerinde Çağatay Türkçesinin izleri, çağdaş Özbek Türkçesinin ise özellikleri görülmektedir.

Şiir ve tiyatro eserlerini Özbek Türkçesi ile yazan Fıtrat, bu eserlerinde de yalın bir anlatım kullanmıştır. Fıtrat'ın sade bir dil kullanmasının ve yalın bir anlatımı tercih etmesinin sebebi ise eserlerini eğitici türde ve amaçta vermek istemesi olmuştur. Okuyuculara ve izleyicilere toplumun eksikliklerini göstermek için sanat eserleri yazar tarafından yazılmıştır. Abdurauf Fıtrat, şiirlerinde yalın ve sade kelimeler kullanmıştır. Fıtrat şiirlerinde vatanseverlik konularını ve hislerini paylaşmak için eserlerin dilini anlaşılabilir biçimde yazmıştır.

Şiirlerinde “cahillik”, “toplanmak”, “birleşmek” gibi gündelik konuşma dilinde yer alan kelimeleri kullanarak eserlerini oluşturmuştur. Abdurauf Fıtrat'ın eserlerinde kullandığı üslup ise eserlere ve konulara göre değişiklik göstermiştir. Şiir eserlerinde coşkulu duyguları uyandırmak için şiirler lirik³⁶ türde yazılmıştır. Abdurauf Fıtrat,

³⁶ Eski Yunan geleneği ile birlikte ortaya çıkan bir şiir türüdür. Düşüncelerin coşkulu bir şekilde aktarılmasıyla oluşur.

şiiirlerinde lirik anlatımı tercih ederek okuyuculardaki duyguları tekrar canlandırmak istemiştir. “Toplanalım ya da birlik olalım, Türk illerine yollar açmaya” cümlesindeki birlik çağırısı lirik türde yazılan şiirlerine örnek olarak gösterilebilir.

Fıtrat’ın şiirlerinde sıkça geçen “turan” kelimesi ise epik türdeki anlatılarını göstermektedir. “Devam edelim arkadaşlar, kurtaralım Turanları cahillikten” Turan, Türkler için mitolojik destanlarında ve Türk toplumunun tarihinde yer alan bir kavram haline gelmiştir. Abdurauf Fıtrat tiyatro eserlerinde ise yazı dilindeki üslubunu iğneleyici olarak kullanmıştır. Türkistan halkının eksiklikleri, yanlış yönleri tiyatro eserleri ile yazıya geçirilmiştir. Türkistan’daki durumu satirik bir dille eleştirmenin yerine Hint İhtilalcileri isimli tiyatro eserindeki karakterlerin özellikleri ve fikirleri üzerinden eleştirisini sağlamıştır.

Abdurauf Fıtrat eserlerini yazarken ilahi bakış açısı tekniğinden faydalanmıştır. İki zıt profildeki karakterlerin diyaloglarını Tanrısal bakış açısı ile yorumlayan Fıtrat, eleştirisini okuyucu ve izleyiciler ile paylaşmıştır. Abdurauf Fıtrat tansıral bakış açısı ile okuyucuların esere objektif bir açıdan bakmalarını amaçlamıştır. Yazar eserlerinde yer, zaman, mekân gibi unsurları eserlerinde çok ön plana çıkartmamıştır. Bu durumun nedeni ise yazarın eserlerde aktarılmak istenen olayların detaylar ile karmaşık bir hale gelmesini istememesi gösterilebilir.

9. SONUÇ

Abdurauf Fıtrat, cedit hareketinin en önemli isimlerinden birisi olmuştur. Fıtrat, Özbek edebiyatının öncülerinden kabul edilmektedir. Özbek edebiyatına yeni türler kazandırmıştır. Edebiyatı toplumu aydınlatmak için bir araç olarak kullanan Fıtrat, hayatını Türkistan halkını eğitmek için geçirmiştir. Türkistan'a sadece edebi eserler ile değil, yazdığı makale, ders kitapları ile de faydalı olmuştur. Çok yönlü kişiliği ile öne çıkan Fıtrat, 1920'de kurulan Buhara Muhtariyet Cumhuriyeti'nde de eğitim bakanı görevinde bulunmuştur. Fıtrat, yaptığı çalışmalar ve verdiği eserler ile Rusların hedefi olmuş, 1937-1938 seneleri arasında yapılan katliamın kurbanlarından birisi olmuştur. Cedit hareketi Türkistan'da büyük ölçüde etkili olmuştur. Fıtrat sadece edebiyat alanında ceditçi fikirlerini sunmamış ayrıca devlet kademelerinde de ceditçi fikirlerini savunmaya devam etmiştir. Fıtrat'ın edebi eserlerinde ceditçi fikirlerini okurlara aktarmak nedeni Türkistan'ın aydınlatmak amacı olmuştur. Fıtrat, Özbek edebiyatının ve Özbek dilinin gelişmesinde önemli görevler üstlenmiştir. Ceditçi aydınlar, varlığını sürdüren Özbekistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasında etken olmuşlardır. Cedit hareketi, Türkistan'da aydınlanma sürecini başlatmıştır. Türk dünyasının Sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında reformu olarak cedit hareketi ve ceditçi fikir görülmektedir. Ceditçi aydınların, yazarların ve devlet adamlarının Türkistan'da hayatın her alanında fikirlerini topluma sunmuşlardır. Abdurauf Fıtrat da Türk dünyasının reformunun öncü isimlerinden birisi olmuştur. Türkistan'ı aydınlatma amacı ile edebi eserler yazmış ve fikirlerini eserlerinde belirterek topluma yön vermek istemiştir.

KAYNAKÇA

- Abduallaev, M. (1991). Atamming kabri kayerde? yaslık.
- Açık, F. (2001). Abdulla Avlani. *Bilge*.
- Adilbayev, A. (2002). Çarlık döneminde Kazak topraklarında yürütülen ruslaştırma faaliyetleri. *Bilig*, 67-79.
- Ata, R. (2017). *Türkistan bağımsızlık savaşı ve Enver paşa*. Hüner Yayınevi.
- Ataç, N. (2019). *Karalama defteri-ararken*. Yapı Kredi Yayınları.
- Avcı, Y. (2019). *Fıtrat ve ceditçilik*. Hiper Yayın.
- Avcı, Y. (2020). *Ceditçi Fıtrat ve eserlerinden örnekler*. Hiper Yayın.
- Bachelard, G. (2014). *Mekanın poetikası*. İthaki Yayınları.
- Bademci, A. (1975). 1934 *Türkistan milli istiklal hareketi korbaşlar ve Enver paşa C:1*. Ötüken Yayınları.
- Bakiler, Y. B. (2018). *Türkistan*. Yakın Plan Yayınları.
- Baltabayev, H. (1990). *Nağmağlum Fıtrat* (s. 4:34-37). Yaslık.
- Baltabayev, H. (1992). Abdurauf Fıtrat'ın hayatı ve icadı. *Türkistan*
- Bayat, F. (2007). *Mitolojiye giriş*. Ötüken Neşriyat.
- Biçer, B. (2011). Seyyahların gözüyle Türkistan istilası. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 127-145.
- Bilveren, T. (2020). Özbek ceditçi Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin tiyatro faaliyetleri ve zaharli hayot yohud ishk qurbonları (zehirli hayat yahut aşk kurbanları) piyesi. *Asia Minor Studies*, 418-421.
- Bulut, R. (2014). SSCB'nin dağılması ve Rusya Fedarasyonu'nda serbest piyasaya geçiş. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1-19.
- Campbell, J. (2013). *Mitolojinin gücü*. Mediacat Yayıncılık.
- Cibran, H. (2012). *Aşk mektupları* (s. 66). Kaknüs Yayınları.
- Cüceloğlu, D. (2014). *İletişim donanımları*. Remzi Kitabevi.
- Çapa, M. (2019). Sovyetler Birliği'nin dağılması: Kazakistan cumhuriyeti'nin bağımsızlık sürecinde Türkiye-Kazakistan münasebetleri. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1-23.
- Çapraz, H. (2011). Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da hâkimiyet kurması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51-78.

- Çelik, M. E., & Çelik, R. (2018). Soğuk savaş'ın bilinmeyen isyanı: jeltoksan ayaklanması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 735-750.
- Denizhan, E. (2010). Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya politikası ve TİKA. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 17-23.
- Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi (1905-1917)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2019). Türk dünyası edebiyatında repressiya. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 27-82.
- Donuk, A. (2021, 11 05). *Basmacı hareketi*. TDV İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/basmaci-hareketi>
- Ellman, M. (2007). Stalin and the Soviet famine of 1932–33 revisited. *Europe-Asia Studies*, 663-693.
- Eraslan, C. (1996). *TDV İslâm araştırmaları merkezi*. TDV İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/fitrat-abdurrauf>
- Fıtrat, A. (1912). *Münazara*.
- Flaccus, Q. H. (2019). *Şiir sanatı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gaspıralı, İ. (2017). *Eğitim yazıları*. Ötüken Neşriyat.
- Gök, S. (2012). Türkistan mücadelesi ve basmacılar. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 75-77.
- Gökçe, F. (1999). Ahmet Mithat Efendi'den Fatih Kerimi'ye mektuplar. *İlmi Araştırmalar*, 315-323.
- Güngör, E. (2018). Kırgız milli aydınlarına karşı Bolşevik terörü: Repressiya (1937-1938). *History Studies* .
- Güngör, E. (2019). *Tarihte Türkler*. Yer-Su Yayıncılık.
- Güngör, H. (2012). *Türk din etnolojisi*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Halmet, M. (2019). Türkistanlı ceditçi şair Elbek'in dil konusundaki fikirleri ve fikirleri uğrunda verdiği mücadele hakkında bir değerlendirme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2125-2142.
- Hatunoğlu, N. (2015). Buhara'daki ceditçilik hareketi ve yaş Buharalılar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1-33.
- Hocayev, F. (1997). Feyzullah Hocayev hayatı ve faaliyetleri hakkında yeni mulahazalar. *"Buhara inkılabının tarihige materyaller"*. Taşkent Fen Neşriyatı.
- Hoffer, E. (1980). *Kesin inançlılar; kitle hareketlerinin anatomisi*. Tur Yayınları.

- Hüsiyin, M. (2011). Kadimle cedid arasında Abdukadir Binni Abdulvaris Kaşgari. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 1-4.
- İbraeva, A. (2018). Ruslaştırma politikası ve Türkistan halkları: İliminskiy'nin sistemi üzerinden sosyolojik bir değerlendirme. *Gençlerde 360 Derece Uluslararası Öğrenci Kongresi Bildiri Kitabı* (s. 126-133). https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/61645302/5th_INTERNATIONAL_student_congress_-_tam_metin_kitabi20191231-121710-18xh52n.pdf?1577792653=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DTh_international_student_congress_TA_m_me.pdf&expires=1633635756&s.
- İbrahimov, R. (2002). Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkileri: dünü, bugünü, yarını. *Yeni Fikir Dergisi*, 64-86.
- İlhan, A. (2021). *Ben sana mecburum*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kadyrov, M. (2014). Kırgızistan'da ceditçilerin eğitim alanındaki faaliyetleri. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 159-162.
- Kalın, İ. (2016). *Ben, öteki ve Ötesi*. İnsan Yayınları.
- Kant, I. (2017). *Yaşam felsefesi*. Yason Yayıncılık.
- Kara, A., & Yeşilot, O. (2011). *Avrasya'nın yükselen yıldızı Kazakistan*. İstanbul: İTO Yayınları.
- Kara, F. (2011). 1916 Kırgız büyük isyanı: Ürkün. *Turkish Studies*, 537-546.
- Kara, F. (2012). Almaata'da 1986 aralık olayları: jeltoksan. *Turkish Studies*, 417-426.
- Karadeniz, Y. (2009). İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus mücadelesi (1856-1869). *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi*, 53-68.
- Karakaş, Ş. (2001). Türkistan'da ilk tiyatro faaliyetleri ve pederkuş piyesi. *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 162-185.
- Karakaş, Ş. (2019). Özbek romancı Abdullah Kâdirî ve "ötken künler" romanı. *Türklük Bilgisi*, 121-140.
- Kasım, B. (1991). *Fıtrat* (s. 10-13). San'at.
- Kasım, B. (1992). *Fıtrat hakkında kayıtları* (s. 23). Özbekistan Edebiyatı ve San'atı.
- Kasimov, B. (1990). *Cedidcilik. Özbek Tili ve Edebiyatı*.
- Kasimov, B. (1998). *İstiklal fedaileri, Abdullah Avlani II. Cilt*.
- Kasimov, B. (2009). *Milli uyanış*. (F. Açık, Çev.) Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Kaya, B. K. (2020). Ceditçilik hareketi ve Türkistan'da yayılmasında Mahmut Hoca Bebudi'nin rolü. *çekmece izü sosyal bilimler dergisi*, 16-27.

- Kholmatov, E. (2013). *YÖK Tez*. tez.yok.gov.tr: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=vjbG1-2Rp8tF7xOqMPjFjQ&no=T5oBzx7QFIl9S-GHzuMwrQ>
- Kholmatov, E. (2016, Şubat). *Taşkentli ceditçi şair Abdullah Avlânî ve anadolu*. Türk Yurdu: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2553>
- Kınacı, C. (2017). Ceditçi Kazak aydını Mirjakıp Duvlatulı'nın 1885-1935 balkıya 1922 tiyatro eserinde Kazaklarda kadın sorunu. *Bilig*, 41-63.
- Kocaoğlu, T. (1982-1983). Türkistanlı bilgin Abrurauf Fıtrat'ın türkoloji sahasında unutulmuş eserleri. *Türk Dili Araştırmaları Dergisi*, 101-112.
- Kolektif. (2006). *Sultan Galiyev bütün eserleri*. İleri Yayınları.
- M.Ö, T. (1992). *Timur ruhunu yaratmış pederi* (s. 4-8). Metirieller.
- Maalouf, A. (2019). *Ölümcül kimlikler*. Yapı Kredi Yayınları.
- Maalouf, A. (2020). *Işık bahçeleri*. Yapı Kredi Yayınları.
- Maalouf, A. (2021). *Empedokles'in dostları*. Yapı Kredi Yayınları.
- Marx, K. (2021). *Din üzerine*. Fol Kitap.
- Meriç, C. (2018). *Bu ülke* (s. 53). İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2016). *Türklerin tarihi 2*. Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2020). *Bir ömür nasıl yaşanır*. Kronik Kitap.
- Özakman, T. (2007). *Şu çılgın Türkler*. Bilgi Yayınları.
- Özdemir, H. (2018). Turgut Özal ve Avrasya. *Avrasya Dünyası*, 72-77.
- Özder, A. (2014). Avrasya kavramı ve önemi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 65-88.
- Özsoy, E. (2020). Ceditçi aydın Muhammed Fatih Kerimi'nin fikir dünyasının oluşumu. *Anasay*, 1-15.
- Petrov, G. (2007). *Beyaz zambaklar ülkesinde*. Koridor Yayıncılık.
- Platon. (2020). *Sokrates'in savunması* (s. 135). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Russell, B. (1996). *Siyasi idealler* (s. 103). Say Yayınları.
- Sağlam, S. (2019). İsmail Gaspıralı'da millet ve milliyetçilik. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 437-457.
- Saray, M. (2004). *Modern Kırgızistan'ın doğuşu*. TİKA Yayınları.
- Shamsutdinov, R. (2012). *O'zbekistonda sovetlarning qatağon siyosati va uning oqibatları*. Sharq Nashriyoti.
- Somuncuoğlu, B. T. (2014). Çarlık Rusyası dönemi Türkistan'ında İslam ve modernleşme. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 227-240.

- Soyegov, M. (2009). 1910'lu yıllar: az bilinen türkmen ceditçi yazar ve makaleleri. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 93-106.
- Starr, F. (2019). *Kayıp aydınlanma*. Kronik Kitap.
- Süreyya, C. (2017). *Güvercin curnatası*. Yapı Kredi Yayınları.
- Şadıhanov, E. (2006). Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde etkili olan bölge sorunları ve milliyetçilik hareketleri. *Istanbul Journal of Sociological Studies*.
- Şener, S. (2015). *Dünden bugüne tiyatro düşüncesi*. Dost Kitabevi Yayınları.
- Şimşir, S. (2009). *Dünden yarına Türkistan'da Türkler*. Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tekcan, M. (2015). Türkistan-Özbek ceditçiliği. *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 167-187.
- Terenzio, P.-C. (1363). *Rekabetha-yı Rus ve İngiliz der İran ve Afganistan (terc. Abbas Azerin)*. Tehran.
- Todjibayeva Komila Sobit qizi, S. G., Bakhodirovna;, J. G., & Sobit qizi, T. K. (2018). The wiews of the great Uzbek writer Abdurauf Fitrat on education and upbringing. *Uzbekistan State World Languages University*, 133-134.
- Tolstoy, L. (2000). *Sanat nedir*. Şule Yayınlar.
- Tolstoy, L. (2019). *Hazreti Muhammed*. Çalığışu Yayınları.
- Tonguç, İ. H. (2019). *canlandırılacak köy*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Uzoqov, H. (1999). *Elbek-tanlangan asarlar*. Sharq Nashriyoti.
- Vurgun, S. Y. (2014). Türkistan'da ceditçilik hareketinin etkisinde tiyatro. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 219-232.
- Xdp.uz. (2021, 07 05). xdp.uz: <http://xdp.uz/uploads/documentation/10.pdf>
- Zeki, İ. (2014, 5). *Necmettin Erbakan Üniversitesi Akademik Arşiv Sistemi*. <https://acikerisim.erbakan.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12452/1024/357837.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Zeki, İ. (2019). *Türkistan ceditçileri*. Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Zenkovsky, S. A. (1983). *Rusya'da pan-türkizm ve müslümanlık*. Üçdal Neşriyat.